

KARL POLANYI

Ο ΜΕΓΑΛΟΣ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΣ

Οι πολιτικές και κοινωνικές
απαρχές του καιρού μας

Μετάφραση: Κώστας Γαγανάκης

Τίτλος πρωτοτύπου: Karl Polanyi, *The Great Transformation*
Πρώτη έκδοση στα αγγλικά: 1944
Πρώτη έκδοση στα ελληνικά: 2001
Μετάφραση: Κώστας Γαγανάκης
Επιμέλεια: Βασίλης Τομανάς
Copyright: Klara Levit-Polanyi
Copyright για την ελληνική έκδοση: Εκδ. Νησίδες
37003 Σκόπελος
τηλ. 0424-23277, 23283
031-263363

I.S.B.N.: 960-8480-83-3.

ΝΗΣΙΔΕΣ

4. Κοινωνίες και οικονομικά συστήματα

Πριν εξετάσουμε τους νόμους που διέπουν μία οικονομία της αγοράς, όπως αυτή που επιχείρησαν να εδραιώσουν τον 19ο αι., πρέπει να σχηματίσουμε σαφή αντίληψη για τις ασυνήθιστες απόψεις που κρύβονται πίσω από το σύστημα αυτό.

Με τον όρο *οικονομία της αγοράς* εννοούμε ένα αυτορυθμιζόμενο σύστημα αγορών με πιο τεχνικούς όρους, εννοούμε μία οικονομία που διευθύνεται αποκλειστικά από τις τιμές της αγοράς. Ένα τέτοιο σύστημα, ικανό να οργανώνει την οικονομική ζωή στο σύνολό της χωρίς έξωθεν βοήθεια ή παρεμβάσεις, ονομάζεται αυτορυθμιζόμενο. Αυτές οι χονδρικές διαπιστώσεις αρκούν για να δείξουν πόσο ριζοσπαστικό ήταν το εγχείρημα αυτό για την μέχρι τότε ιστορία της ανθρωπότητας.

Ας γίνουμε πιο σαφείς: καμία κοινωνία δεν μπορεί φυσιολογικά να διατηρηθεί για οποιαδήποτε χρονική διάρκεια, αν δεν κατέχει μία μορφή οικονομικής οργάνωσης. Αλλά, πριν από την εποχή μας, καμία οικονομία δεν ελεγχόταν αποκλειστικά από τις αγορές. Σε πείσμα των θεωρητικών του 19ου αι., το κέρδος που προέρχεται από συναλλαγές δεν είχε παίξει ποτέ πριν σημαντικό ρόλο στην ανθρώπινη οικονομία. Αν και η αγορά ως θεσμός απαντάται ήδη από την Ύστερη Λίθινη Περίοδο, ο ρόλος της στην οικονομική ζωή ήταν δευτερεύων.

Η άποψή μας αυτή έχει στέρεη θεμελίωση. Ο ίδιος ο Άνταμ Σμιθ διαπίστωνε ότι ο καταμερισμός της εργασίας στην κοινωνία εξαρτιόταν από την ύπαρξη αγορών ή, με τα λόγια του, από «την τάση του ατόμου για δοσοληψίες και ανταλλαγή αγαθών». Αυτή η διατύπωση θα οδηγούσε αργότερα στη γένεση της έννοιας του *Οικονομικού Ανθρώπου*. Εκ των υστέρων, φαίνεται ότι καμία παρανόηση του παρελθόντος δεν υπήρξε τόσο προφητική για το μέλλον: ενώ την εποχή του Άνταμ Σμιθ αυτή η τάση συναλλαγής δεν είχε αποκτήσει ιδιαίτερη σπουδαιότητα για τη ζωή οποιασδήποτε γνωστής κοινότητας και κατείχε δευτερεύοντα ρόλο στην οικονομική ζωή, εκατό χρόνια αργότερα είχε κατακτήσει το μεγαλύτερο μέρος του πλανήτη ένα βιομηχανικό σύστημα, το οποίο, πρακτικά και θεωρητικά, υπονοούσε πως όλες οι δραστηριότητες των ανθρώπων, οικονομικές, πολιτικές και πνευματικές, απέρρεαν από αυτήν την τάση.

Το δεύτερο ήμισυ του 19ου αι., ο Χέρμπερτ Σπένσερ, με την περιορισμένη του γνώση των οικονομικών, ταύτιζε τον καταμερισμό της εργασίας με τη συναλλαγή ενώ, πενήντα χρόνια αργότερα, ο Λούντβιχ φον Μίζες και ο Βάλτερ Λίπμαν θα κατέληγαν στην ίδια πλάνη. Η περίοδος εκείνη γνώρισε ομοφωνία για το ζήτημα αυτό: πολλοί επιστήμονες της πολιτικής οικονομίας, κοινωνικής ιστορίας, πολιτικής φιλοσοφίας και γενικής κοινωνιολογίας, είχαν ακολουθήσει την κατεύθυνση του Σμιθ και είχαν α-

ναγορεύσει το δικό του πρότυπο του συναλλασσόμενου αγρίου σε αξίωμα των επιστημών τους. Στην πραγματικότητα, οι απόψεις του Σμιθ για την οικονομική ψυχολογία των πρώτων ανθρώπων ήταν εξ ίσου λαθεμένες με του Ρουσώ για την πολιτική ψυχολογία των αγρίων. Ο καταμερισμός της εργασίας, φαινόμενο παλιό όσο η κοινωνία, προέρχεται από διαφορές που πηγάζουν από το φύλο, τη γεωγραφία και τις διανοητικές δυνατότητες του κάθε ατόμου. Όσο για την υποτιθέμενη τάση του ανθρώπου για οικονομική συναλλαγή, προσλαμβάνει μυστικιστικές διαστάσεις. Αν και η ιστορία και η εθνολογία γνωρίζουν διάφορων ειδών οικονομίες, που οι περισσότερες έχουν αγορές που λειτουργούν, δεν γνωρίζουν καμία προηγούμενη οικονομία που να ελεγχόταν έστω και λίγο από τις αγορές. Αυτό θα καταστεί ολότελα σαφές, αν εξετάσουμε σφαιρικά, και χωριστά, την ιστορία των οικονομικών συστημάτων και των αγορών. Θα δούμε τότε ότι ο ρόλος των αγορών στην εσωτερική οικονομία διάφορων χωρών ήταν ασήμαντος μέχρι την εποχή μας, και θα αντιληφθούμε σαφέστερα τη μετάβαση στην οικονομία της αγοράς.

Πρώτα πρώτα, πρέπει να απαλλαγούμε από ορισμένες προκαταλήψεις του 19ου αι., που υποκρύπτονται στην άποψη του Σμιθ για την υποτιθέμενη τάση του πρωτόγονου ανθρώπου για προσοδοφόρες ασχολίες. Επειδή η άποψή του σχετιζόταν πολύ πιο άμεσα με το εγγύς μέλλον παρά με το συγκεκριμένο παρελθόν, δημιούργησε στους οπαδούς του μία παράξενη αντίληψη για την ανθρώπινη ιστορία: με βάση τις αρχές του Σμιθ, τα διαθέσιμα στοιχεία από το παρελθόν έδειχναν ότι ο πρωτόγονος άνθρωπος είχε αναπτύξει μία κομμουνιστική μάλλον, παρά καπιταλιστική νοοτροπία: κατά συνέπεια, οι οικονομικοί ιστορικοί στράφηκαν αποκλειστικά στη διερεύνηση της περιόδου εκείνης στην οποία ήταν διακριτή η πρακτική της ανταλλαγής, απωθώντας τις πρωτόγονες οικονομίες στη σφαίρα της προϊστορίας. Ασυνείδητα, αυτό οδήγησε στην εμφάνιση μιας «ψυχολογίας της αγοράς», επειδή, κατά την σχετικά σύντομη περίοδο των τελευταίων αιώνων, τα πάντα θεωρούνταν ότι έτειναν προς αυτό που τελικά επικράτησε, δηλαδή την οικονομία της αγοράς, ανεξάρτητα από άλλες τάσεις, που προσωρινά αγνοήθηκαν. Η σύνδεση της οικονομικής ιστορίας με την κοινωνική ανθρωπολογία θα λειτουργούσε διορθωτικά προς αυτήν την «βραχυπρόθεσμη» οπτική, αλλά αυτό αποφεύχθηκε συστηματικά.

Σήμερα, γίνεται φανερό ότι δεν μπορούμε να συνεχίσουμε με βάση αυτήν τη συλλογιστική. Η συνήθεια να αντιμετωπίζουμε τα τελευταία 10.000 χρόνια και όλες τις πρώιμες κοινωνίες ως πρελούδιο της πραγματικής ιστορίας του πολιτισμού μας, που ξεκινά με τη δημοσίευση του *Πλούτου των Εθνών* το 1776, είναι τουλάχιστον παρωχημένη. Ολοκληρώνει την ιστορική της διαδρομή στις μέρες μας και στην προσπάθειά μας να διακρίνουμε τις εναλλακτικές προτάσεις του μέλλοντος, πρέπει να συγκρατήσουμε τη φυσική μας ροπή να ακολουθήσουμε τις τάσεις των προγόνων μας. Η ίδια προκατάληψη, που έκανε τη γενιά του Άνταμ Σμιθ να θεωρεί ότι ο πρωτόγονος άνθρωπος είχε κλίση προς την ανταλλαγή, οδή-

γησης τους διαδόχους της να χάσουν κάθε ενδιαφέρον για τον πρώιμο άνθρωπο, με βάση τη γνώση τους ότι δεν τον χαρακτήριζε αυτή η κλίση. Η παράδοση των κλασικών οικονομολόγων, που επιχείρησαν να θεμελιώσουν τους νόμους της αγοράς πάνω σε «φυσικές τάσεις» του ανθρώπου, αντικαταστάθηκε από την πλήρη αδιαφορία για την κουλτούρα του «απολίτιστου» ανθρώπου, επειδή αυτή δεν έχει καμία σχέση με τα προβλήματα της εποχής μας.

Μια τόσο υποκειμενική θεώρηση των παρελθόντων πολιτισμών δεν πρέπει να έχει κανένα ενδιαφέρον για την επιστημονική έρευνα. Οι διαφορές ανάμεσα σε «απολίτιστους» και «πολιτισμένους» λαούς έχουν υπερδιογκωθεί, ιδιαίτερα στη σφαίρα της οικονομίας. Σύμφωνα με τους ιστορικούς, οι μορφές βιομηχανικής ζωής στην αγροτική Ευρώπη ήταν πρόσφατα σχεδόν οι ίδιες με εκείνες που επικρατούσαν και χιλιάδες χρόνια πριν. Με την εισαγωγή του αλετριού —στην ουσία, μιας μεγάλης αξίνας που την έσερναν ζώα— οι γεωργικές μέθοδοι στο μεγαλύτερο μέρος της δυτικής και κεντρικής Ευρώπης παρέμειναν αναλλοίωτες μέχρι περίπου την έλευση των νεότερων χρόνων. Ουσιαστικά, η πολιτισμική πρόοδος των περιοχών αυτών ήταν κυρίως πολιτική, διανοητική και πνευματική. Από την άποψη των υλικών συνθηκών, η δυτική Ευρώπη του 1100 μ.Χ., δύσκολα συγκρινόταν με τον ρωμαϊκό κόσμο της προηγούμενης χιλιετίας. Αλλά και αργότερα, η αλλαγή εμφανίστηκε εντονότερα στους τομείς της κρατικής πολιτικής, της λογοτεχνίας και των τεχνών, και ιδιαίτερα στη θρησκεία και την παιδεία, παρά στην βιομηχανική οργάνωση. Η οικονομική πραγματικότητα της μεσαιωνικής Ευρώπης ήταν χονδρικά η ίδια με της Περσίας, της Ινδίας και της Κίνας, ενώ δεν μπορούσε να ανταγωνιστεί σε πλούτη και κουλτούρα το Νέο Βασίλειο της Αιγύπτου, πριν από 2.000 χρόνια.

Ο Μαξ Βέμπερ ήταν από τους πρώτους οικονομικούς ιστορικούς που εναντιώθηκαν στον παραγκωνισμό των πρωτόγονων οικονομιών ως άσχετων προς τα κίνητρα και τους μηχανισμούς των πολιτισμένων κοινωνιών. Οι κατοπινές έρευνες της κοινωνικής ανθρωπολογίας τον δικαίωσαν απόλυτα: αυτό που αναδεικνύουν έντονα οι πρόσφατες μελέτες των πρωτόγονων κοινωνιών είναι το αμετάβλητο του ανθρώπου ως κοινωνικού όντος. Τα φυσικά του χαρίσματα επανεμφανίζονται με αξιοσημείωτη συνέπεια σε κοινωνίες όλων των περιόδων και περιοχών και οι αναγκαίες προϋποθέσεις για την επιβίωση της κοινωνίας εμφανίζονται σταθερά οι ίδιες.

Σπουδαία ανακάλυψη της πρόσφατης ιστορικής και ανθρωπολογικής έρευνας αποτελεί το γεγονός ότι, κατά κανόνα, η ανθρώπινη οικονομία θεμελιώνεται στις κοινωνικές σχέσεις: ο άνθρωπος δεν δρα για να διασφαλίσει το ατομικό του συμφέρον στην κατοχή υλικών αγαθών· δρα για να διασφαλίσει την κοινωνική του υπόσταση, τις κοινωνικές του κατακτήσεις και φιλοδοξίες. Εκτιμά τα υλικά αγαθά, μόνον εφ' όσον συμβάλλουν προς αυτήν την κατεύθυνση. Ούτε η παραγωγή ούτε η διανομή αγαθών συνδέονται με συγκεκριμένα οικονομικά συμφέροντα σχετικά με την κατοχή αγαθών· αλλά κάθε στάδιο αυτής της διαδικασίας αντιστοιχεί σε συγκεκρι-

μένα κοινωνικά συμφέροντα, που τελικά εξασφαλίζουν την ολοκλήρωσή της. Αυτά τα συμφέροντα είναι πολύ διαφορετικά σε μια μικρή κοινότητα κυνηγών ή ψαράδων και σε μια μεγάλη δεσποτική κοινωνία, αλλά και στις δύο περιπτώσεις το οικονομικό σύστημα θα λειτουργεί με βάση μη οικονομικά κίνητρα.

Αν την δούμε από τη σκοπιά της επιβίωσης, η εξήγηση είναι απλή. Ας εξετάσουμε μία φυλετική κοινωνία. Τα ατομικά οικονομικά συμφέροντα έχουν ελάχιστη σπουδαιότητα, επειδή η κοινότητα προστατεύει τα μέλη της από τον λιμό, όσο δεν υποκύπτει η ίδια σε μία φυσική καταστροφή —περίπτωση στην οποία, πάλι, απειλείται το συλλογικό και όχι το ατομικό συμφέρον. Από την άλλη, η διατήρηση κοινωνικών δεσμών είναι ζωτικής σημασίας γιατί, πρώτον, αν αγνοήσει τον γενικά αποδεκτό κώδικα τιμής ή γενναιοδωρίας, το άτομο αποβάλλεται από την κοινότητα. Δεύτερον, επειδή, μακροπρόθεσμα, όλες οι κοινωνικές υποχρεώσεις είναι αμοιβαίες και η ικανοποίησή τους εξυπηρετεί και το ατομικό συμφέρον του κάθε μέλους. Μια τέτοια κατάσταση πρέπει να ασκεί συνεχή πίεση στο άτομο για να περιορίζει το ατομικό οικονομικό συμφέρον στη συνείδηση του, σε βαθμό που να τον καθιστά ανίκανο να συλλάβει σε πολλές (μα όχι σε όλες τις) περιπτώσεις τις συνέπειες των πράξεών του, από τη σκοπιά του ατομικού του συμφέροντος. Η στάση αυτή ενισχύεται από τις συχνές κοινωνικές δραστηριότητες, όπως το μοίρασμα της τροφής ή το μερτικό στα λάφυρα από μία μακρινή και επικίνδυνη εκστρατεία της φυλής.

Η κοινωνική αξία που αποδίδεται στη γενναιοδωρία δεν συγκρίνεται με οποιασδήποτε άλλης πράξης, με εξαίρεση την πλήρη αυταπάρνηση. Ελάχιστα ενδιαφέρει ο προσωπικός χαρακτήρας του κάθε μέλους. Ο άνθρωπος μπορεί να είναι καλός ή κακός, κοινωνικός ή αντικοινωνικός, ανάλογα με τις κοινωνικές αξίες. Ο εξορκισμός του φθόνου από την κοινότητα επιβραβεύεται τελετουργικά, όπως ακριβώς ο δημόσιος έπαινος είναι πρόνομιό του φιλόπονου, επιδέξιου και πετυχημένου κηπουρού (εκτός και αν είναι υπερβολικά πετυχημένος, οπότε δεν θα επαινέθει, γιατί θα θεωρηθεί θύμα μαύρης μαγείας). Τα ανθρώπινα πάθη, καλά ή κακά, απλώς αποσκοπούν σε μη οικονομικούς στόχους. Η τελετουργική επίδειξη αποσκοπεί στο να κεντρίσει την άμιλλα, και το έθιμο της κοινοτικής εργασίας αποσκοπεί στο να εξυψώσει τα ποιοτικά και τα ποσοτικά πρότυπα της φυλής. Η απουσία της έννοιας του κέρδους ή του πλούτου, με εξαίρεση αντικείμενα που προσδίδουν κοινωνικό γόητρο, εξηγείται, αν λάβουμε υπ' όψη τη θεώρηση κάθε πράξης ανταλλαγής ως δώρο που πρέπει να ανταποδοθεί, αν και όχι απαραίτητα από το ίδιο άτομο —διαδικασία που καθορίζεται λεπτομερέστερα και διαφυλάσσεται με πολύπλοκες μεθόδους δημοσιότητας, με μαγικές τελετές ή με τη δημιουργία «δυσადικοτήτων» στις οποίες οι ομάδες των ανθρώπων συνδέονται με αμοιβαίες υποχρεώσεις.

Αυτή η περιγραφή των γενικών χαρακτηριστικών μιας δυτικής μελανησιακής κοινότητας δεν συμπεριέλαβε τη σεξουαλική χωροταξική της οργάνωση, σε σχέση με την οποία ασκούν την επίδρασή τους η παράδοση, η

μαγεία και η θρησκεία· γιατί αποσκοπούσαμε απλώς να περιγράψουμε τον τρόπο με τον οποίο τα λεγόμενα οικονομικά κίνητρα πηγάζουν από το ευρύτερο πλέγμα των κοινωνικών σχέσεων. Οι σύγχρονοι λόγοι συμφωνούν σε ένα σημείο: στην απουσία του κινήτρου του κέρδους, στην απουσία της αρχής της εργασίας με αμοιβή ή της αρχής της ελάχιστης προσπάθειας για μέγιστο κέρδος. Και ιδιαίτερα, στην απουσία ενός ξεχωριστού και διακριτού θεσμού, που βασίζεται σε οικονομικά κίνητρα. Πώς, όμως, διασφαλίζεται η ομαλή παραγωγή και διανομή;

Την απάντηση μας δίνουν κυρίως δύο αρχές συμπεριφοράς, που δεν σχετίζονται άμεσα με την οικονομία: η αρχή της αμοιβαιότητας και η αρχή της αναδιανομής. Στους κατοίκους των νήσων Τρόμπριαντ της δυτικής Μελανησίας, που χρησιμεύουν ως παράδειγμα μιας τέτοιας οικονομίας, η αμοιβαιότητα αφορά κυρίως στη σεξουαλική οργάνωση της κοινωνίας, δηλαδή την οικογένεια και τους δεσμούς αίματος· η αναδιανομή αφορά κυρίως σε όσους βρίσκονται υπό την ηγεμονία του ίδιου αρχηγού, είναι συνεπώς εδαφικού χαρακτήρα. Ας εξετάσουμε αυτές τις αρχές χωριστά. Η συντήρηση της οικογένειας —της γυναίκας και των παιδιών— είναι υποχρέωση των εξ αίματος συγγενών τους. Ο άνδρας, που φροντίζει την αδελφή του και την οικογένειά της παρέχοντάς τους τα πιο εκλεκτά προϊόντα από τη σοδειά του, κερδίζει περισσότερο σε εκτίμηση και λιγότερο σε υλικές απολαυές. Αν είναι οκνηρός, αυτό βλάπτει καίρια τη φήμη του. Η αρχή της αμοιβαιότητας θα λειτουργήσει προς όφελος της γυναίκας και των παιδιών του, ανταμείβοντάς τον έτσι για την αρετή του. Η λειτουργική έκθεση των αγαθών, τόσο στον κήπο του όσο και μπροστά στην αποθήκη του αποδέκτη τους, θα εξασφαλίσει πως η υψηλή τους ποιότητα θα γίνει καθολικά γνωστή. Είναι φανερό πως η οικονομία του κήπου και του νοικοκυριού αποτελεί εδώ μέρος των κοινωνικών σχέσεων που σχετίζονται με το γόητρο του καλού νοικοκύρη και του χρηστού πολίτη. Η ευρεία αρχή της αμοιβαιότητας εξασφαλίζει την παραγωγή και τη συντήρηση της οικογένειας.

Εξ ίσου αποτελεσματική είναι η αρχή της αναδιανομής. Σημαντικό μέρος της παραγωγής του νησιού παραδίδεται από τους πρεσβύτερους στον αρχηγό, που την αποθηκεύει. Εφ' όσον, όμως, οι δραστηριότητες της κοινότητας εστιάζονται σε γιορτές, χορούς και άλλες εκδηλώσεις στις οποίες οι νησιώτες ψυχαγωγούν φίλους και επισκέπτες από άλλα νησιά (στις οποίες ανταλλάσσονται αγαθά εξωτερικού εμπορίου, ανταλλάσσονται δώρα σύμφωνα με το πρωτόκολλο, και ο αρχηγός μοιράζει τα παραδοσιακά δώρα σε όλους), καθίσταται σαφής η τεράστια σημασία της αποθήκευσης. Από τη σκοπιά της οικονομίας, η αποθήκευση αποτελεί ουσιαστικό μέρος του καταμερισμού της εργασίας, της φορολόγησης προς όφελος του δημοσίου ή για αμυντικές δαπάνες. Αλλά όλες αυτές οι λειτουργίες ενός καθαρά οικονομικού συστήματος αφομοιώνονται τελείως στις ιδιαίτερα έντονες εμπειρίες, που προσφέρουν πάμπολλα μη οικονομικά κίνητρα για κάθε πράξη που τελείται στο πλαίσιο του συνολικού κοινωνικού συστήματος.

Πάντως, παρόμοιες αρχές συμπεριφοράς αποβαίνουν αποτελεσματικές μόνον όταν είναι διαθέσιμες θεσμικές μορφές για την εφαρμογή τους. Η αμοιβαιότητα και η αναδιανομή είναι σε θέση να διασφαλίσουν τη λειτουργία ενός συστήματος οικονομίας δίχως γραπτά αρχεία και σύνθετη διοίκηση, μόνον επειδή η οργάνωση τέτοιων κοινωνιών ικανοποιεί τις προϋποθέσεις αυτής της κατεύθυνσης, με τη βοήθεια σχημάτων όπως η συμμετρία και η κεντρικότητα.

Η αμοιβαιότητα διευκολύνεται σημαντικά από τη θεσμική μορφή της συμμετρίας, συχνό χαρακτηριστικό της κοινωνικής οργάνωσης των αναλφάβητων λαών. Η έντονη «δυσαισθησία» που απαντάται στις φυλετικές υποδιαιρέσεις διευκολύνει τον σχηματισμό ιδιωτικών σχέσεων και, συνακόλουθα, υποβοηθά την ανταλλαγή αγαθών και υπηρεσιών, παρά την απουσία μόνιμων αρχειακών καταχωρίσεων. Λίγα γνωρίζουμε για την καταγωγή της «δυσαισθησίας», αλλά κάθε παράκτιο χωριό των νήσων Τρόμπριαντ έχει το ομολόγό του σε ένα μεσόγειο χωριό, διευκολύνοντας έτσι την σημαντική ανταλλαγή καρπών και ψαριών, αν και αυτή παίρνει τη μορφή αμοιβαίου δωρισμού και δεν συμβαίνει σε τακτά χρονικά διαστήματα. Στο εμπόριο των Κούλα, κάθε άτομο έχει τον συνεταίρο του σε ένα άλλο νησί, προσωποποιώντας έτσι σε μεγάλο βαθμό την αρχή της αμοιβαιότητας. Δίχως τη συχνότητα της συμμετρικής μορφής των φυλετικών υποδιαιρέσεων, της τοποθεσίας των οικισμών και των διαφυλετικών σχέσεων, θα ήταν ανέφικτη μία ευρεία αμοιβαιότητα που βασίζεται στη μακροπρόθεσμη λειτουργία ξεχωριστών πράξεων συναλλαγής.

Εξ άλλου, η θεσμική μορφή της κεντρικότητας, ως έναν βαθμό παρούσα σε όλες τις ανθρώπινες ομάδες, παρέχει ένα κανάλι για τη συλλογή, αποθήκευση και αναδιανομή των αγαθών και των υπηρεσιών. Τα μέλη μιας κυνηγετικής φυλής συνήθως παραδίδουν το θήραμα στον αρχηγό, ο οποίος φροντίζει για τη διανομή του. Λόγω της φύσης του κυνηγιού, το πλήθος των θηραμάτων ποικίλλει, πέραν του ότι αυτά αποτελούν αποτέλεσμα συλλογικής προσπάθειας. Στις συνθήκες αυτές, δεν υπάρχει άλλη εφικτή μέθοδος νομής, εφ' όσον η ομάδα δεν διαλύεται μετά από κάθε εξόρμηση. Μια παρόμοια ανάγκη υπάρχει σε όλες τις μη χρηματικές οικονομίες. Όσο ευρύτερη η περιφέρεια και όσο πιο ποικίλο το προϊόν, τόσο η αναδιανομή συντελεί σε έναν αποτελεσματικό καταμερισμό της εργασίας, επειδή οφείλει να συνδέει γεωγραφικά διαφοροποιημένες ομάδες παραγωγών.

Συμμετρία και κεντρικότητα απαντούν από κοινού στις ανάγκες της αμοιβαιότητας και της αναδιανομής: θεσμικές μορφές και αρχές συμπεριφοράς ρυθμίζονται αμοιβαία. Εφ' όσον η κοινωνική οργάνωση παραμένει αδιατάρακτη, δεν εμφανίζονται ιδιωτικά οικονομικά κίνητρα, ούτε και υπάρχει περίπτωση να εκδηλωθεί φυγοπονία. Ο καταμερισμός της εργασίας διασφαλίζεται αυτόματα και οι οικονομικές υποχρεώσεις εκπληρώνονται εμπρόθεσμα. Πάνω απ' όλα, παρέχονται τα μέσα για μία υπερφίαλη επίδειξη της αφθονίας των αγαθών σε κάθε δημόσιο εορτασμό. Σε μια τέτοια κοινότητα, η ιδέα του κέρδους είναι εξοστρακισμένη· το παζάρεμα α-

ποτελεί αξιόμεμπτη πράξη. Αρετή θεωρείται η δωρεάν και ανιδιοτελής προσφορά. Η υποτιθέμενη τάση για οικονομική συναλλαγή δεν εμφανίζεται. Ουσιαστικά, το οικονομικό σύστημα αποτελεί απλώς μία λειτουργία της κοινωνικής οργάνωσης.

Δεν πρέπει, όμως, σε καμία περίπτωση να συμπεράνουμε ότι τέτοιες κοινωνικο-οικονομικές αρχές απαντώνται μόνο σε πρωτόγονες διαδικασίες ή σε μικρές κοινότητες· ούτε ότι μία οικονομία δίχως κέρδος και αγορά είναι κατ' ανάγκην απλή. Το δίκτυο Κούλα στη δυτική Μελανησία, που βασίζεται στην αρχή της αμοιβαιότητας, αποτελεί μία από τις πιο εξελιγμένες μορφές εμπορικών συναλλαγών μεταξύ των ανθρώπων· όσο για την αναδιανομή, συντελούνταν σε γιγαντιαία κλίμακα στον πολιτισμό των πυραμίδων.

Οι νήσοι Τρόμπριαντ σχηματίζουν ένα σχεδόν κυκλικό αρχιπέλαγος, και μεγάλο τμήμα του πληθυσμού αυτού του αρχιπελάγους αφιερώνει σημαντικό μέρος του χρόνου του στο εμπόριο Κούλα. Το ονομάζουμε «εμπόριο», αν και δεν περικλείει κέρδος, χρηματικό ή σε είδος· κανένα αγαθό δεν διατίθεται ούτε κατέχεται σε μόνιμη βάση· η απόλαυση των αγαθών συνίσταται στην παράδοσή τους σε κάποιον τρίτο· δεν υπάρχει παζάρεμα ούτε συναλλαγή, και η όλη διαδικασία ορίζεται καθ' ολοκληρίαν από τη μαγεία και την κοινωνική εθιμοτυπία. Παρ' όλα αυτά, είναι εμπόριο, και οι ιθαγενείς επιχειρούν μεγάλες εξορμήσεις σε τακτά διαστήματα, με σκοπό να φέρουν ένα συγκεκριμένο πολύτιμο αντικείμενο στους κατοίκους μακρινών νησιών του αρχιπελάγους, στα οποία πηγαίνουν με τη φορά των δεικτών του ρολογιού· αντίστοιχα, διοργανώνονται άλλες εξορμήσεις στα νησιά του αρχιπελάγους, με φορά αντίθετη από των δεικτών του ρολογιού, για τη μεταφορά άλλων πολύτιμων αντικειμένων. Μακροπρόθεσμα, και οι δύο κατηγορίες αντικειμένων, παραδοσιακά περιβραχιόνια από λευκό κοχύλι και περιδέραια από κόκκινο, θα κάνουν τον γύρο του αρχιπελάγους, διαδρομή που διαρκεί ως και μία δεκαετία.

Επιπλέον, κατά κανόνα υπάρχουν ζεύγη «συνεταίρων» στο Κούλα, που θα ανταποδώσουν ένα δώρο Κούλα με εξ ίσου πολύτιμα περιβραχιόνια και περιδέραια, κατά προτίμηση εκείνα που είχαν κάποτε περιέλθει στην κατοχή σημαντικών προσώπων. Αυτή η συστηματική ανταλλαγή πολύτιμων αντικειμένων σε μεγάλες αποστάσεις περιγράφεται ορθά ως εμπόριο. Κι όμως, αυτό το πολυσύνθετο σύνολο λειτουργεί αποκλειστικά στη βάση της αμοιβαιότητας. Ένα περίπλοκο σύστημα, που συνδέει τον χώρο, τον χρόνο και τον άνθρωπο και καλύπτει μεταφέροντας χιλιάδες αντικείμενα εκατοντάδες μίλια σε δεκαετίες, διεκπεραιώνεται δίχως γραπτή καταχώριση, αλλά και δίχως κανένα κίνητρο κέρδους ή ανταλλαγής. Αυτό που κυριαρχεί είναι η αμοιβαιότητα της κοινωνικής συμπεριφοράς. Παρ' όλα αυτά, το αποτέλεσμα αποτελεί εκπληκτικό οργανωτικό επίτευγμα, από οικονομικής πλευράς. Πράγματι, αναρωτιόμαστε αν η πιο σύγχρονη οργάνωση της οικονομίας της αγοράς, που στηρίζεται σε ακριβή τήρηση λογιστικών, θα μπορούσε να αντεπεξέλθει σε έναν παρόμοιο στόχο. Πολύ πιθανόν, οι διάφοροι πωλητές δεν θα είχαν κέρδος και θα προτιμού-

σαν να αποσυρθούν από την αγορά, εξ αιτίας της ύπαρξης αμέτρητων μονοπωλιακών συμφωνιών αγοράς και πώλησης των αντικειμένων, με σαφείς περιορισμούς για κάθε μεμονωμένη συναλλαγή.

Η αναδιανομή έχει, κι αυτή, την μακρά και ποικιλόμορφη ιστορία της, που σχεδόν φτάνει στους νεότερους χρόνους. Ο ιθαγενής Μπεργκντάμα που επιστρέφει από το κυνήγι, η γυναίκα που επιστρέφει από το μάζεμα ριζών, φύλλων ή καρπών, οφείλουν να παραδώσουν το μεγαλύτερο μέρος της παραγωγής τους στους υπόλοιπους ανθρώπους που ζουν μαζί τους. Πρακτικά, αυτό σημαίνει ότι μοιράζονται το προϊόν της δραστηριότητάς τους με τους συμπατριώτες τους. Ως αυτό το σημείο επικρατεί η αρχή της αμοιβαιότητας: η απόδοση του σήμερα θα ανταμειφθεί με την παραλαβή του αύριο. Αλλά σε μερικές φυλές υπάρχει ένας ενδιάμεσος, συνήθως ο πρεσβύτερος ή ένα άλλο σημαίνον πρόσωπο της ομάδας· αυτός δέχεται και διανέμει τις προμήθειες, ιδιαίτερα όταν αυτές είναι προς αποθήκευση. Αυτό αποτελεί καθαρή αναδιανομή. Προφανώς, οι κοινωνικές συνέπειες αυτής της μεθόδου διανομής είναι τεράστιες, επειδή δεν είναι όλες οι φυλές δημοκρατικά οργανωμένες όπως οι πρωτόγονοι κυνηγοί. Είτε αυτή η αναδιανομή τελείται από μία ισχυρή οικογένεια είτε από ένα σημαίνον πρόσωπο, μία διοικούσα αριστοκρατία ή μία ομάδα γραφειοκρατών, όλοι θα επιχειρήσουν να ενισχύσουν την πολιτική τους οντότητα, προσδίδοντας μian ιδιαιτερότητα στη μέθοδο αναδιανομής των αγαθών. Στο πότλατς των Κβακιούτλ, αποτελεί ένδειξη τιμής για τον φύλαρχο να επιδεικνύει και να μοιράζει την πλούσια συλλογή δερμάτων του· αλλά κάνει τη μοιρασιά έτσι, ώστε να καταστήσει τους αποδέκτες υπόχρεους, να τους κάνει οφειλέτες και, κατόπιν, ακολούθους του.

Όλες οι μεγάλες μη χρηματικές οικονομίες λειτουργούσαν με βάση την αρχή της αναδιανομής. Το βασίλειο του Χαμουραμί στη Βαβυλώνα και ιδιαίτερα το Νέο Βασίλειο της Αιγύπτου ήταν συγκεντρωτικές δεσποτικές γραφειοκρατικού τύπου, που θεμελιωνόνταν σε μια τέτοια οικονομία. Το νοικοκυριό της πατριαρχικής οικογένειας αναπαραγόταν σε υπερβολικά μεγεθυμένο βαθμό, ενώ η «κομμουνιστική» [κοινοκτημονική] του αναδιανομή είχε διαβαθμίσεις, που αφορούσαν σε αυστηρώς διαφοροποιημένα μερίδια. Πάμπολλες αποθήκες ήταν έτοιμες να δεχθούν το προϊόν της δραστηριότητας του χωρικού, είτε ήταν κτηνοτρόφος είτε κυνηγός, φούρναρης, κεραμοποιός, υφαντής ή οτιδήποτε άλλο. Το προϊόν καταγραφόταν επιμελώς και, αν δεν καταναλωνόταν επί τόπου, μεταφερόταν από μικρές σε μεγαλύτερες αποθήκες, ώπου να φτάσει στους χώρους της κεντρικής διοίκησης, στην αυλή του Φαραώ. Υπήρχαν χωριστές αποθήκες για υφάσματα, για έργα τέχνης, για διακοσμητικά αντικείμενα, καλλυντικά, ασημικά, την βασιλική ιματιοθήκη κτλ. Υπήρχαν και τεράστιες αποθήκες δημητριακών, κελάρια κρασιών και οπλοστάσια.

Αλλά η αναδιανομή στην κλίμακα που γνώρισαν οι Αιγύπτιοι δεν περιοριζόταν αποκλειστικά σε μη χρηματικές οικονομίες. Όλα τα αρχαία βασίλεια χρησιμοποιούσαν μεταλλικό νόμισμα για την πληρωμή φόρων και

μισθών, αλλά κατά τα άλλα βασίζονταν σε πληρωμές σε είδος, από σιταποθήκες και κάθε είδους αποθήκες, από τις οποίες διένεμαν τα πιο ποικίλα αγαθά για χρήση και κατανάλωση κυρίως από το μη παραγωγικό τμήμα του πληθυσμού: τους αξιωματούχους, τους στρατιωτικούς και την άρχουσα τάξη. Τέτοιο ήταν το σύστημα στην αρχαία Κίνα, την αυτοκρατορία των Ίνκας, τα βασίλεια της Ινδίας και τη Βαβυλώνα. Σ' αυτούς, όπως και σε πολλούς άλλους πολιτισμούς με σπουδαία οικονομικά επιτεύγματα, ο μηχανισμός της αναδιανομής είχε προωθήσει έναν εξελιγμένο καταμερισμό της εργασίας.

Η ίδια αρχή ίσχυε και στις φεουδαλικές συνθήκες. Στις εθνικά διαστρωματωμένες κοινωνίες της Αφρικής, συμβαίνει συχνά το ανώτερο στρώμα να απαρτίζεται από βοσκούς, οι οποίοι εγκαθίστανται σε κοινότητες καλλιεργητών που χρησιμοποιούν ακόμα το δικράνι. Τα δώρα που παίρνουν οι βοσκοί είναι κυρίως αγροτικά —δημητριακά ή μπίρα— ενώ τα δώρα που δίνουν μπορεί να είναι ζώα, ιδίως πρόβατα ή κατσίκια. Στις περιπτώσεις αυτές υπάρχει καταμερισμός της εργασίας, αν και συνήθως άνιστος, ανάμεσα στα διάφορα στρώματα της κοινωνίας: η διανομή μπορεί συχνά να περικλείει έναν βαθμό εκμετάλλευσης, ενώ συγχρόνως η συμβίωση ευνοεί τις ανάγκες και των δύο στρωμάτων, εξ αιτίας των πλεονεκτημάτων που παρέχει ο εξελιγμένος καταμερισμός της εργασίας. Πολιτικά, οι κοινωνίες αυτές έχουν φεουδαρχικό καθεστώς, ανεξάρτητα από το αν η γη ή το κοπάδι αποτελούν την κυρίαρχη αξία. Υπάρχουν αρκετά «κτηνοτροφικά φέουδα στην ανατολική Αφρική». Ο Thurnwald, τον οποίο ακολουθούμε πιστά στο θέμα της αναδιανομής, μπορούσε συνεπώς να ισχυριστεί ότι, παντού, ο φεουδαλισμός εμπεριείχε ένα σύστημα αναδιανομής. Μόνο σε πολύ προηγμένες συνθήκες και ειδικές περιστάσεις καθίσταται αυτό το σύστημα κυρίως πολιτικό, όπως συνέβη στην δυτική Ευρώπη, όπου η αλλαγή πήγασε από την ανάγκη προστασίας του βασάλου και όπου τα δώρα μετατράπηκαν σε φεουδαλικούς δεσμούς υποτέλειας.

Οι περιπτώσεις αυτές δείχνουν ότι η αναδιανομή τείνει και να εμπλέξει στις κοινωνικές σχέσεις το καθαυτό οικονομικό σύστημα. Κατά κανόνα, η διαδικασία της αναδιανομής αποτελεί τμήμα του επικρατούντος πολιτικού καθεστώτος, ανεξάρτητα από το αν αυτό είναι της φυλής, της πόλης-κράτους, του δεσποτισμού ή του φεουδαλισμού του κοπαδιού ή της γης. Η παραγωγή και διανομή των αγαθών οργανώνεται κυρίως δια μέσου της συλλογής, φύλαξης και αναδιανομής, και το σύστημα εστιάζεται ανάλογα στον αρχηγό, τον ναό, τον δεσπότη ή τον φεουδάρχη. Καθώς οι σχέσεις της άρχουσας ομάδας με τους υποτελείς ποικίλλουν ανάλογα με τη θεμελίωση του πολιτικού συστήματος, η αρχή της αναδιανομής περικλείει ποικίλα ατομικά κίνητρα, από το εθελοντικό μοίρασμα του θηράματος από τους κυνηγούς, ως τον φόβο της τιμωρίας, που ωθεί τον φελλάχο να αποδώσει τον δικό του φόρο σε είδος.

Στην παραπάνω παρουσίαση, σκόπιμα αγνοήσαμε τη ζωτική διάκριση ανάμεσα σε ομοιογενείς και διαστρωματωμένες κοινωνίες, δηλαδή σε

κοινωνίες που είναι στο σύνολό τους κοινωνικά ενοποιημένες και σε κοινωνίες που χωρίζονται σε δυνάστες και υποτελείς. Αν και η σχετική πραγματικότητα δούλων και αφεντάδων είναι πολύ διαφορετική από των ελεύθερων, ίσων μελών μερικών κυνηγετικών φυλών, και συνεπώς τα κίνητρα στις δύο κοινωνίες θα διαφέρουν σημαντικά, η οργάνωση του οικονομικού συστήματος μπορεί ακόμα να βασίζεται στις ίδιες αρχές, που ενδέχεται να συνοδεύονται από διαφορετικά πολιτισμικά χαρακτηριστικά, ανάλογα με τις ιδιαίτερες ανθρώπινες σχέσεις με τις οποίες διαπλέκεται το οικονομικό σύστημα.

Η τρίτη αρχή, που προορίζεται να παίξει μεγάλο ρόλο στην ιστορία και που θα την αποκαλέσουμε αρχή της οικιακής οικονομίας, συνίσταται στην παραγωγή για ατομική χρήση. Οι αρχαίοι Έλληνες την αποκαλούσαν οικονομία, και απ' αυτήν προέρχεται η λέξη economy. Εθνογραφικές έρευνες δεν πιστοποιούν ότι η παραγωγή για ιδιωτική χρήση είναι αρχαιότερη από την παραγωγή της αμοιβαιότητας ή της αναδιανομής. Αντίθετα, η ορθόδοξη θεωρία, όπως και μερικές πιο πρόσφατες απόψεις, έχουν διαψευστεί πανηγυρικά στο σημείο αυτό. Ο ατομικιστής άγριος, που συλλέγει τρόφιμα για τον ίδιο και την οικογένειά του, δεν υπήρξε ποτέ. Μάλιστα η πρακτική της παραγωγής για τη συντήρηση ενός μόνο νοικοκυριού καθίσταται χαρακτηριστικό της οικονομικής ζωής μόνο σε ένα πιο αναπτυγμένο επίπεδο γεωργίας. Πάντως, ακόμα και τότε, δεν είχε καμία σχέση με το κίνητρο του κέρδους ή τη θέσπιση αγορών. Μορφή του αποτελεί η κλειστή ομάδα. Η αρχή ήταν η ίδια, δηλαδή η παραγωγή και αποθήκευση για την ικανοποίηση των αναγκών των μελών της ομάδας, άσχετα με το ποια οντότητα —της οικογένειας, του οικισμού ή του φέουδου— αποτελούσε την αυτάρκη καλλιεργητική μονάδα. Η αρχή είναι τόσο ευρεία στην εφαρμογή της όσο και η αμοιβαιότητα και η αναδιανομή, και δεν παίζει κανένα ρόλο η φύση του θεσμικού πυρήνα: μπορεί να είναι το φύλο, όπως στην πατριαρχική οικογένεια, η εντοπιότητα, όπως στο χωριό, ή η πολιτική δύναμη, όπως στο φέουδο. Ούτε και έχει σημασία η εσωτερική οργάνωση της ομάδας. Μπορεί να είναι δεσποτική, όπως η ρωμαϊκή *familia*, ή δημοκρατική, όπως η νοτιοσλαβική ζάντρουγκα· μπορεί να είναι μεγάλη, όσο τα τεράστια κτήματα των Καρολινγιδών αρχόντων, ή μικρή, όσο το μέσο αγροτικό τιμάριο στην δυτική Ευρώπη. Η ανάγκη του εμπορίου ή των αγορών δεν είναι μεγαλύτερη απ' ό,τι στις περιπτώσεις της αμοιβαιότητας και της αναδιανομής.

Μια τέτοια πραγματικότητα προσπάθησε να εδραιώσει ως νόρμα ο Αριστοτέλης, περισσότερο από δυό χιλιάδες χρόνια πριν. Κοιτάζοντας από το γοργά μειούμενο ύψος της παγκόσμιας οικονομίας της αγοράς, πρέπει να παραδεχθούμε ότι η διάσημη αριστοτελική διάκριση της παραγωγής για το νοικοκυριό από την παραγωγή για την επιδίωξη κέρδους, στο εισαγωγικό κεφάλαιο των Πολιτικών του, ίσως να ήταν η πιο προφητική νύξη στον χώρο των κοινωνικών επιστημών· οπωσδήποτε, εξακολουθεί να είναι η καλύτερη υπάρχουσα ανάλυση του θέματος. Ο Αριστοτέλης τονίζει την παραγωγή για τη χρήση —σε αντίθεση με την παραγωγή για το κέρδος— ως ουσία της οικιακής οικονομίας. Κι όμως, ισχυρίζεται πως η συ-

μπληρωματική παραγωγή για την αγορά δεν καταστρέφει αναγκαστικά την αυτάρκεια του νοικοκυριού, εφ' όσον η παραγωγή για το κέρδος θα μπορούσε να γίνει στο αγρόκτημα όπως η παραγωγή για τη συντήρησή του, όπως ακριβώς η κτηνοτροφία ή τα δημητριακά. Μόνο μία ιδιοφυΐα της κοινής λογικής, όπως αυτός, θα μπορούσε να ισχυρισθεί ότι το κέρδος αποτελούσε ιδιαίτερο κίνητρο της παραγωγής για την αγορά, και ότι ο χρηματικός παράγοντας εισήγαγε ένα νέο στοιχείο στην πραγματικότητα· ωστόσο, εφ' όσον αγορές και χρήμα αποτελούσαν απλά συμπληρώματα ενός αυτάρκους νοικοκυριού, η αρχή της παραγωγής για τη χρήση μπορούσε να λειτουργήσει. Στο σημείο αυτό είχε αναμφίβολα δίκιο, αν και δεν μπόρεσε να διαπιστώσει πόσο αντιπρακτική ήταν η αγνόηση της ύπαρξης των αγορών, σε μια περίοδο που η ελληνική οικονομία εξαρτιόταν στο σύνολό της από το χονδρεμπόριο και τον δανεισμό κεφαλαίων: εκείνον ακριβώς τον αιώνα η Δήλος και η Ρόδος εξελίσσονταν σε κέντρα ναυτιλιακής ασφάλισης, θαλασσίων δανείων και ταμειυτηρίου, που, σε σύγκριση μ' αυτά, η δυτική Ευρώπη της επόμενης χιλιετίας έδινε την εικόνα του πρωτογονισμού.

Ο κοσμήτορας του κολεγίου Balliol της Οξφόρδης Jowett έσφαλε σοβαρά όταν ισχυριζόταν πως η βικτοριανή Αγγλία είχε ορθότερη αντίληψη από τον Αριστοτέλη για τη φύση της διαφοράς μεταξύ παραγωγής για συντήρηση και παραγωγής για κέρδος. Δικαιολογούσε τον Αριστοτέλη παραδεχόμενος ότι «τα αντικείμενα της γνώσης περί του ανθρώπου δεν γίνονταν εύκολα διακριτά στην εποχή του». Είναι αλήθεια πως ο Αριστοτέλης δεν διέκρινε με σαφήνεια τις συνέπειες του καταμερισμού της εργασίας και του συσχετισμού του με το χρήμα και την αγορά· ούτε και αντιλήφθηκε τις χρήσεις του χρήματος ως κεφαλαίου και πίστης. Ως εδώ, οι απόψεις του Jowett είναι δικαιολογημένες. Αλλά ίσα ίσα ο κοσμήτορας του Balliol, και όχι ο Αριστοτέλης, αγνοούσε τις επιπτώσεις που είχε στον άνθρωπο η επιδίωξη χρηματικού κέρδους. Δεν μπόρεσε να διαβλέψει ότι η διάκριση ανάμεσα στην αρχή της χρήσης και στην αρχή του κέρδους αποτελούσε το κλειδί για έναν ριζικά διαφορετικό πολιτισμό, που περιέγραψε με ακρίβεια ο Αριστοτέλης δύο χιλιάδες χρόνια πριν την έλευσή του, ενώ ο ίδιος —σύγχρονος του φαινομένου— παρέβλεψε την ύπαρξή του. Κατηγορώντας την αρχή της παραγωγής για το κέρδος ως «αφύσικη για τον άνθρωπο», ο Αριστοτέλης εντόπιζε ουσιαστικά το κρίσιμο σημείο, δηλαδή την απόσπαση ενός ξέχωρου οικονομικού κινήτρου από τις κοινωνικές σχέσεις, στις οποίες ενυπήρχαν οι παραπάνω περιορισμοί.

Σε γενικές γραμμές, θεωρούμε ότι όλα τα γνωστά οικονομικά συστήματα μέχρι το τέλος του φεουδαλισμού στην δυτική Ευρώπη ήταν οργανωμένα με βάση την αμοιβαιότητα, την αναδιανομή ή την παραγωγή για την αυτοσυντήρηση ή, ακόμη, έναν συνδυασμό αυτών των τριών. Οι αρχές αυτές θεσμοποιήθηκαν με τη συνδρομή μιας κοινωνικής οργάνωσης η οποία, μεταξύ άλλων, χρησιμοποιούσε τις αρχές της συμμετρίας, της κεντρικότητας και της αυταρχίας. Στο πλαίσιο αυτό διασφαλιζόταν η μεθοδι-

κή παραγωγή και διανομή αγαθών, με βάση ποικίλα κίνητρα, που ήταν όλα προσαρμοσμένα στις γενικές αρχές της συμπεριφοράς· το κίνητρο του κέρδους δεν κατείχε, ανάμεσά τους, εξέχουσα θέση. Ένας συνδυασμός παράδοσης και νόμου, μαγείας και θρησκείας, έπειθε τον άνθρωπο να συμβιβάζεται με τους κανόνες συμπεριφοράς οι οποίοι, τελικά, εξασφάλιζαν τη λειτουργία του στα πλαίσια του οικονομικού συστήματος.

Παρ' όλη την μεγάλη ανάπτυξη του εμπορίου της, η ελληνορωμαϊκή περίοδος δεν αποτελεί εξαίρεση: την χαρακτήριζε η μεγάλη έκταση της αναδιανομής δημητριακών που εφάρμοζε η ρωμαϊκή διοίκηση σε μία οικονομία που στηριζόταν στην παραγωγή για τη συντήρηση, και δεν αποτελούσε εξαίρεση στον κανόνα πως, μέχρι το τέλος του Μεσαίωνα, οι αγορές δεν έπαιζαν σπουδαίο ρόλο στα οικονομικά συστήματά· επικρατούσαν άλλες θεσμικές μορφές.

Από τον 16ο αι. και μετά, οι αγορές ήταν πολλές και σημαντικές. Στο μερκαντιλιστικό σύστημα, πέρασαν στη σφαίρα της κρατικής πολιτικής. Κι όμως, δεν υπήρχε ακόμα κανένα σημάδι της επερχόμενης ηγεμονίας των αγορών πάνω στην ανθρώπινη κοινωνία· το αντίθετο. Οι ρυθμίσεις και η αυστηρή πειθαρχία ήταν πιο αισθητές από κάθε άλλη φορά, ενώ έλειπε παντελώς η ιδέα της αυτορυθμιζόμενης αγοράς. Για να καταλάβουμε την αιφνίδια στροφή σε έναν ριζικά νέο τύπο οικονομίας τον 19ο αι., πρέπει τώρα να στραφούμε στην ιστορική εξέλιξη της αγοράς, ενός θεσμού που πρακτικά τον αγνοήσαμε όταν επισκοπούσαμε τα οικονομικά συστήματα του παρελθόντος.

5. Η εξέλιξη της μορφής της αγοράς

Ο κυρίαρχος ρόλος των αγορών στην καπιταλιστική οικονομία, σε συνδυασμό με τη βασική σημασία της αρχής της ανταλλαγής, απαιτούν να ερευνήσουμε προσεκτικά τη φύση και την καταγωγή των αγορών, αν θέλουμε να απαλλαγούμε από τις οικονομικές προκαταλήψεις του 19ου αι.¹

Η ανταλλαγή αποτελεί μία αρχή οικονομικής συμπεριφοράς που η αποτελεσματικότητά της εξαρτάται από τη μορφή της αγοράς. Η αγορά είναι ο χώρος συνάντησης με σκοπό την ανταλλαγή ή την αγοραπωλησία. Αν λείπει η αγορά, η τάση για ανταλλαγή θα βρει περιορισμένο πεδίο δράσης: δεν μπορεί να παράγει τιμές.² Όπως ακριβώς η αμοιβαιότητα υποβοηθείται από μία συμμετρική μορφή οργάνωσης ή η αναδιανομή διευκολύνεται από έναν βαθμό συγκεντρωτισμού ή, τέλος, η παραγωγή για την αυτοσυντήρηση [η οικιακή οικονομία] πρέπει να βασίζεται στην αυταρχία, η αποτελεσματικότητά της αρχής της ανταλλαγής εξαρτάται από τη μορφή της αγοράς. Όπως ακριβώς η αμοιβαιότητα, η αναδιανομή ή η παραγωγή για αυτοσυντήρηση εμφανίζονται σε μία κοινωνία δίχως να αποτελούν κυρίαρχα χαρακτηριστικά της, έτσι και η αρχή της ανταλλαγής μπορεί να καταλάβει μία δευτερεύουσα θέση σε μία κοινωνία στην οποία βρίσκονται σε άνοδο άλλες αρχές.

Πάντως, από ορισμένες άλλες πλευρές, η αρχή της ανταλλαγής δεν εμφανίζεται εντελώς ταυτόσημη με τις άλλες τρεις. Η μορφή της αγοράς με την οποία συνδέεται είναι πιο συγκεκριμένη από τη συμμετρία, την κεντρικότητα ή την αυταρχία —οι οποίες, σε αντίθεση με την αγορά, είναι απλά «χαρακτηριστικά» και δεν δημιουργούν θεσμούς σχεδιασμένους αποκλειστικά για μία λειτουργία. Η συμμετρία δεν είναι τίποτε περισσότερο από μία κοινωνιολογική διευθέτηση, που δεν γεννά χωριστούς θεσμούς, αλλά απλώς σχηματοποιεί υπάρχοντες (δεν υπάρχει διακριτός θεσμός που να διαφοροποιεί ένα συμμετρικά διαμορφωμένο χωριό από ένα άλλο, μη συμμετρικό). Η κεντρικότητα, αν και δημιουργεί συχνά διακριτούς θεσμούς, δεν περικλείει ωστόσο ένα κίνητρο που θα μπορούσε να προσδώσει στον γεννημένο θεσμό μία συγκεκριμένη, μοναδική λειτουργία (ο αρχηγός ενός χωριού ή ένας άλλος κεντρικός αξιωματούχος μπορούν, λόγου χάρη, να ασκήσουν κατά βούληση ποικίλες λειτουργίες, στρατιωτικές, θρησκευτικές, οικονομικές, πολιτικές κτλ). Τέλος, η οικονομική αυταρχία είναι μόνον ένα δευτερεύον χαρακτηριστικό μιας υπάρχουσας κλειστής ομάδας².

1. Βλ. Σημειώσεις για τις πηγές, σ. 245 κ.ε.

2. Hawtrey, G.R., *The Economic Problem*, 1925, σ.13. «Η πρακτική εφαρμογή της αρχής του ατομικισμού εξαρτάται απόλυτα από την πρακτική της ανταλλαγής». Ωστόσο, ο Hawtrey σφάλει όταν υποθέτει πως η ύπαρξη αγορών απλώς πηγάζει από την πρακτική της ανταλλαγής.

Αντίθετα, το πρότυπο της αγοράς, που συνδέεται με ένα ιδιαίτερο κίνητρο, της δοσοληψίας ή της ανταλλαγής, είναι σε θέση να δημιουργήσει έναν συγκεκριμένο θεσμό, την αγορά. Αυτός είναι, σε τελευταία ανάλυση, ο λόγος για τον οποίο ο έλεγχος που ασκεί η αγορά στο οικονομικό σύστημα είναι κεφαλαιώδους σημασίας για την όλη οργάνωση της κοινωνίας: στην ουσία, προεξοφλεί τη λειτουργία της κοινωνίας ως παρεπομένου της αγοράς. Αντί να βασίζεται η οικονομία στις κοινωνικές σχέσεις, αυτές ακριβώς θεμελιώνονται στο οικονομικό σύστημα. Η ζωτική σημασία του οικονομικού παράγοντα για την ύπαρξη της κοινωνίας αποκλείει κάθε άλλη εξέλιξη. Από τη στιγμή που το οικονομικό σύστημα οργανώνεται με βάση χωριστούς θεσμούς, οι οποίοι βασίζονται σε συγκεκριμένα κίνητρα και προσδίδουν συγκεκριμένο status, η κοινωνία οφείλει να διαμορφωθεί έτσι, ώστε να επιτρέψει σε αυτό το σύστημα να λειτουργήσει με βάση τους δικούς του νόμους. Αυτό είναι το νόημα της γνωστής ρήσης ότι μία οικονομία της αγοράς μπορεί να λειτουργήσει μόνο στα πλαίσια μίας κοινωνίας της αγοράς.

Η μετάβαση από μεμονωμένες αγορές σε μία οικονομία της αγοράς, από ελεγχόμενες αγορές σε μία αυτορυθμιζόμενη αγορά, είναι κεφαλαιώδους σημασίας. Ο 19ος αι. —είτε με την εξύμνηση του παραπάνω γεγονότος ως αποκορυφώματος του πολιτισμού είτε με την απόρριψή του ως καρκινικού όγκου— πίστευε αφελώς πως μία τέτοια εξέλιξη ήταν το φυσιολογικό αποτέλεσμα της επέκτασης των αγορών. Δεν είχε ακόμα γίνει αντιληπτό ότι η προσαρμογή των αγορών σε ένα αυτορυθμιζόμενο σύστημα μεγάλης ισχύος δεν ήταν το αποτέλεσμα μίας εγγενούς τάσης των αγορών προς μια αφύσικη υπερδιόγκωση αλλά μάλλον το αποτέλεσμα της χορήγησης τεχνητών διεγερτικών στο κοινωνικό σώμα, ώστε να είναι σε θέση να ανταποκριθεί σε μία πραγματικότητα που είχε προέλθει από το εξίσου τεχνητό φαινόμενο της μηχανής. Η περιορισμένη και μη επεκτεινόμενη φύση της αγοράς δεν αναγνωριζόταν· κι όμως, αυτή πιστοποιείται με σαφήνεια από την σύγχρονη έρευνα.

«Αγορές δεν βρίσκονται παντού· η απουσία τους, αν και καταδεικνύει απομονωτικές τάσεις, δεν συνδέεται με μία συγκεκριμένη εξέλιξη, όπως ακριβώς συμβαίνει και με την τυχόν παρουσία τους». Αυτή η άχρωμη πρόταση από το *Economics in Primitive Communities* του Thurnwald συμπυκνώνει τα σημαντικά πορίσματα της σύγχρονης έρευνας για το θέμα. Ένας άλλος συγγραφέας επαναλαμβάνει τη διατύπωση του Thurnwald, τη φορά αυτή σε σχέση με το χρήμα: «Το γεγονός και μόνον ότι μία φυλή χρησιμοποιούσε χρήμα, ελάχιστα την διαφοροποιούσε στο οικονομικό επίπεδο από άλλες ομοειδείς πολιτισμικά φυλές που δεν το χρησιμοποιούσαν». Θα αρκεστούμε να καταδείξουμε ορισμένα από τα σημαντικότερα πορίσματα των παραπάνω διατυπώσεων.

Η παρουσία ή η απουσία αγορών και χρήματος δεν επηρεάζει αναγκαστικά το οικονομικό σύστημα μιας πρωτόγονης κοινωνίας —αυτό απορρίπτει τον μύθο του 19ου αι., σύμφωνα με τον οποίο το χρήμα αποτελεί επι-

νόηση που η εμφάνισή της μετασχημάτισε αναπόφευκτα την κοινωνία, δημιουργώντας αγορές, οξύνοντας τον καταμερισμό της εργασίας και απελευθερώνοντας την φυσική τάση του ανθρώπου για δοσοληψίες και ανταλλαγή. Ουσιαστικά, η ορθόδοξη οικονομική θεωρία βασιζόταν στον υπερτονισμό της σπουδαιότητας της αγοράς ως θεσμού. «Μερική απομόνωση» ή, ακόμα, «μια τάση προς απομονωτισμό», αποτελούν τα μόνα οικονομικά χαρακτηριστικά που ορθώς εντοπίζονται στην απουσία αγορών. Η παρουσία ή απουσία αγορών δεν παίζει κανένα ρόλο στην εσωτερική οργάνωση μιας κοινωνίας.

Οι λόγοι είναι απλοί: οι αγορές είναι θεσμοί που λειτουργούν όχι κυρίως στο εσωτερικό μιας οικονομίας, μα στο εξωτερικό. Είναι τόποι συνάθροισης για το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων. Οι τοπικές αγορές καθ' εαυτές έχουν μικρή σημασία. Επιπλέον, οι τοπικές αγορές ή οι αγορές εκτεταμένου γεωγραφικά εμπορίου, δεν είναι κατ' ανάγκην ανταγωνιστικές, συνακόλουθα ασκούν μικρή πίεση προς την κατεύθυνση της εδραίωσης του περιφερειακού εμπορίου, δηλαδή μιας εσωτερικής ή εθνικής αγοράς. Οι επισημάνσεις αυτές συγκρούονται με τις αξιωματικές παραδοχές των κλασικών οικονομολόγων, κι ωστόσο πηγάζουν σαφώς από τα γεγονότα, όπως τα φωτίζει η σύγχρονη έρευνα.

Πράγματι, η εσωτερική αλληλουχία αυτής της πραγματικότητας είναι η αντίθετη εκείνης που υιοθετεί η κλασική θεωρία. Η ορθόδοξη σκέψη ξεκινά από την τάση του ατόμου για ανταλλαγή, και από αυτήν εξάγει την αναγκαιότητα της ύπαρξης τοπικών αγορών και του καταμερισμού της εργασίας· τέλος, συνάγει την αναγκαιότητα του εμπορίου, έπειτα του διεθνούς εμπορίου και, τελικά, του εμπορίου μεγάλων αποστάσεων. Με βάση τις τωρινές μας πληροφορίες, θα πρέπει ουσιαστικά να αντιστρέψουμε την αλληλουχία του επιχειρήματος: πραγματική αφετηρία είναι το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων, αποτέλεσμα της γεωγραφικής τοποθέτησης των αγαθών και του «καταμερισμού της εργασίας» που πηγάζει από αυτήν. Το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων δημιουργεί συχνά αγορές, θεσμό που περικλείει πράξεις ανταλλαγής ή, αν χρησιμοποιείται χρήμα, πώλησης και αγοράς. Έτσι, αλλά καθόλου αναγκαστικά, δίνει την ευκαιρία σε ορισμένους να ικανοποιήσουν την υποτιθέμενη τάση τους για παζάρεμα.

Κυρίαρχο στοιχείο αυτού του δόγματος είναι η εξωτερικότητα του εμπορίου σε σχέση με την εσωτερική οργάνωση της οικονομίας: «Η εφαρμογή των αρχών του κυνηγιού στην απόκτηση αγαθών πέραν των ορίων της περιοχής οδήγησε σε ορισμένες μορφές ανταλλαγής, που παρουσιάζονται αργότερα σε εμάς ως εμπόριο».³ Η αναζήτηση της καταγωγής του εμπορίου πρέπει να έχει ως αφετηρία την απόκτηση αγαθών από απόσταση, όπως στο κυνήγι. «Κάθε χρόνο, τον Ιούλιο ή τον Αύγουστο, οι κεντρο-αυστραλιανοί Ντιέρι οργανώνουν μία εκστρατεία στον Νότο για να αποκτήσουν την κόκκινη ώχρα που χρησιμοποιούν στη βαφή των σωμάτων

τους... Οι γείτονές τους οι Γιαντρουβούντα οργανώνουν παρόμοιες εξορμήσεις για την απόκτηση κόκκινης ώχρας, πλακών ψαμμίτη και σπόρων χορταριού στην περιοχή Flinders Hills, σε απόσταση 800 χιλιομέτρων. Και στις δύο περιπτώσεις, μπορεί να προκύψει η ανάγκη να συγκρουστούν για την απόκτηση των αγαθών, αν οι ντόπιοι προβάλλουν αντίσταση στη συλλογή τους». Αυτή η μέθοδος απόκτησης αγαθών μοιάζει περισσότερο με τη ληστεία και την πειρατεία παρά με ό,τι έχουμε συνηθίσει να αποκαλούμε «εμπόριο». Βασικά είναι μία μονοδιάστατη σχέση. Συχνά, εξελίσσεται σε διμερή, δηλαδή σε «μια ορισμένη μορφή ανταλλαγής» μέσω εκβιασμού στον οποίο προχωρούν οι δύο πλευρές στο σημείο συλλογής ή μέσω αμοιβαίων συμφωνιών, όπως στο κύκλωμα του Κούλα ή των επισκεπτών ομάδων των Πένγκβε της δυτικής Αφρικής, ή στους Κπέλε όπου ο αρχηγός μονοπωλεί το εξωτερικό εμπόριο, με πρόσχημα τη φιλοξενία που υποχρεωτικά προσφέρει σε όλους τους επισκέπτες. Ουσιαστικά, τέτοιες επισκέψεις δεν είναι τυχαίες, αλλά —με δικούς μας και όχι με δικούς τους όρους— γνήσια εμπορικά ταξίδια. Πάντως, η ανταλλαγή αγαθών διεξάγεται πάντοτε υπό το σχήμα αμοιβαίων δώρων ή της ανταπόδοσης των επισκέψεων.

Συμπεραίνουμε ότι, αν και οι περισσότερες ανθρώπινες κοινωνίες γνώριζαν το εξωτερικό εμπόριο, αυτό δεν συνεπαγόταν αναγκαστικά αγορές. Από την καταγωγή του, το εξωτερικό εμπόριο ταιριάζει περισσότερο στην περιπέτεια, την εξερεύνηση, το κυνήγι, την πειρατεία ή τον πόλεμο, παρά στην ανταλλαγή. Δεν περικλείει κατ' ανάγκην ειρήνη ή διμερή συμφωνία, αλλά, κι όταν ακόμα τις περιλαμβάνει, οργανώνεται συνήθως με βάση την αρχή της αμοιβαιότητας, όχι της ανταλλαγής.

Η μετάβαση στην ειρηνική ανταλλαγή μπορεί να εντοπισθεί σε δύο κατευθύνσεις, στις ανταλλαγές και στις ειρήνες. Μια φυλετική εξόρμηση πιθανόν να αναγκάζεται να συμμορφωθεί σε ορισμένες συνθήκες που επιβάλλουν επί τόπου οι διάφορες πλευρές, οι οποίες μπορεί να αποσπασουν κάποιο αντίτιμο από τους ξένους. Αυτό το είδος σχέσης, αν και όχι ολότελα ειρηνικό, μπορεί να δώσει ώθηση στην ανταλλαγή —η μονομερής απόσπαση αγαθών εξελίσσεται σε διμερή. Άλλη κατεύθυνση είναι του «σιωπηρού εμπορίου», που συναντάται στην αφρικανική ενδοχώρα, όπου ο κίνδυνος σύρραξης αποτρέπεται μέσω μιας οργανωμένης ανακωχής, και τα στοιχεία της ειρήνης και της εμπιστοσύνης εισέρχονται, με τη δέουσα επιφύλαξη, στο εμπόριο.

Σε ένα μεταγενέστερο στάδιο, όπως όλοι γνωρίζουμε, οι αγορές καθίστανται κυρίαρχες στην οργάνωση του εξωτερικού εμπορίου. Αλλά, από οικονομική άποψη, οι εξωτερικές αγορές είναι κάτι εντελώς διαφορετικό από τις τοπικές ή τις εσωτερικές. Διαφέρουν όχι μόνο στο μέγεθος, αλλά και στη λειτουργία και την προέλευσή τους. Το εξωτερικό εμπόριο περιλαμβάνει τη μεταφορά, εξ αιτίας της έλλειψης συγκεκριμένων αγαθών σε μία περιοχή: παράδειγμα, η ανταλλαγή αγγλικών μάλλινων με πορτογαλικά κρασιά. Το τοπικό εμπόριο περιορίζεται στα εγχώρια προϊόντα που δεν

3. Thurnwald R.C., *Economics in Primitive Communities*, 1932, σ.147.

απαιτούν μεταφορά, είτε γιατί είναι πολύ βαριά είτε πολύ ογκώδη είτε ευπαθή σε μεγάλες αποστάσεις. Εσωτερικό και εξωτερικό εμπόριο σχετίζονται με την γεωγραφική απόσταση, το πρώτο περιοριζόμενο σε αγαθά που δεν μπορούν να την υπερβούν, το δεύτερο μόνο σε αγαθά που αντέχουν να την διανύσουν. Το εμπόριο αυτού του είδους περιγράφεται ορθά ως συμπληρωματικό. Τοπικές συναλλαγές μεταξύ πόλης και υπαίθρου και το εξωτερικό εμπόριο ανάμεσα σε διαφορετικές κλιματικές ζώνες βασίζονται σε αυτήν την αρχή. Ένα τέτοιο εμπόριο δεν περικλείει αναγκαστικά ανταγωνισμό, και αν αυτός τείνει να το αποδιοργανώσει με την εμφάνισή του, τότε η απάλειψή του δεν εκφράζει αντίφαση. Σε αντίθεση με το εξωτερικό και το τοπικό εμπόριο, το εσωτερικό είναι ουσιαστικά ανταγωνιστικό: πέρα από συγκεκριμένες συναλλαγές, περιλαμβάνει πολύ περισσότερες συναλλαγές, στις οποίες ανταγωνίζονται παρόμοια αγαθά από διαφορετικές πηγές. Συνεπώς, μόνο με την εμφάνιση του εσωτερικού ή εθνικού εμπορίου τείνει να γίνει αποδεκτός ο ανταγωνισμός ως γενική αρχή του εμπορίου.

Οι τρεις αυτοί τύποι εμπορίου, που διαφέρουν ριζικά στην οικονομική τους λειτουργία, διαφέρουν και στην καταγωγή τους. Έχουμε πραγματευθεί τις απαρχές του εξωτερικού εμπορίου. Αυτό ανέπτυξε φυσιολογικά αγορές, εκεί που έπρεπε να σταθμεύσουν οι μεταφορείς, σε πόρους, θαλάσσια λιμάνια, κοίτες ποταμών, ή εκεί όπου διασταυρώνονταν τα δρομολόγια δυο καραβανιών. «Λιμάνια» αναπτύχθηκαν στους τόπους του διαμετακομιστικού εμπορίου.⁴ Η βραχύβια άνθηση των διάσημων εμποροπανηγύρεων της Ευρώπης υπήρξε μία περίπτωση κατά την οποία το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων δημιούργησε ένα συγκεκριμένο είδος αγοράς: οι αγορές της Αγγλίας αποτελούν ένα ακόμα παράδειγμα. Αλλά, ενώ αγορές και εμποροπανηγύρεις εξαφανίσθηκαν με μια σφοδρότητα που ενοχλεί τον δογματικό υπέρμαχο της εξέλιξης, το λιμάνι ήταν προορισμένο να παίξει τεράστιο ρόλο στην αστικοποίηση της δυτικής Ευρώπης. Κι όμως, ακόμα κι εκεί που δημιουργήθηκαν πόλεις κοντά σε εξωτερικές αγορές, οι τοπικές αγορές παρέμεναν συχνά ξέχωρες τόσο στη λειτουργία, όσο και στην οργάνωσή τους. Ούτε το λιμάνι ούτε η εμποροπανήγυρη υπήρξαν οι παραγωγοί των εσωτερικών ή εθνικών αγορών. Πού, λοιπόν, πρέπει να αναζητήσουμε την καταγωγή τους;

Φαίνεται φυσιολογικό να υποθέσουμε ότι μεμονωμένες πράξεις ανταλλαγής οδηγούν στην ανάπτυξη τοπικών αγορών και ότι οι αγορές αυτές, μόλις εμφανιστούν, οδηγούν εξ ίσου φυσιολογικά στην εδραίωση εσωτερικών ή εθνικών αγορών. Αλλά καμία από τις υποθέσεις αυτές δεν θεμελιώνεται. Μεμονωμένες πράξεις δοσοληψίας ή ανταλλαγής —αυτή είναι η απλή αλήθεια— δεν οδηγούν κατά κανόνα στην εδραίωση αγορών, σε κοινωνίες στις οποίες επικρατούν άλλες αρχές οικονομικής συμπεριφοράς. Τέτοιες πράξεις συνηθίζονται σχεδόν σε όλες τις μορφές

4. Pirenne, H., *Medieval Cities*, 1925, σ. 148 (σημ. 12).

πρωτόγονων κοινωνιών, αλλά θεωρούνται συμπληρωματικές, καθώς δεν παρέχουν τα απαραίτητα προς το ζην. Στα τεράστια αρχαία συστήματα αναδιανομής, πράξεις ανταλλαγής και τοπικές αγορές ήταν ένα σύννηθες αλλά δευτερεύον χαρακτηριστικό. Το ίδιο συμβαίνει και για εκεί που ισχύει η αρχή της αμοιβαιότητας: εδώ, πράξεις ανταλλαγής πηγάζουν συνήθως από μακρινές σχέσεις εμπιστοσύνης, κατάσταση που ακυρώνει τον διμερή χαρακτήρα της ανταλλαγής.

Οι περιοριστικοί παράγοντες προέρχονται από όλο το κοινωνιολογικό φάσμα: παράδοση και δίκαιο, θρησκεία και μαγεία, συμβάλλουν από κοινού στο αποτέλεσμα, που είναι ο περιορισμός των πράξεων ανταλλαγής σε σχέση με ανθρώπους και αντικείμενα, τον τόπο και τη συγκεκριμένη συγκυρία. Κατά κανόνα, όποιος προβαίνει σε ανταλλαγή, απλώς προχωρεί σε έναν έτοιμο τύπο δοσοληψίας, στον οποίο είναι δεδομένα τόσο τα αντικείμενα όσο και οι αξίες τους. Η λέξη *utu* στη γλώσσα των Τικόπια⁵ υποδηλεί ένα τέτοιο παραδοσιακό ανάλογο ως μέρος μιας αμοιβαίας ανταλλαγής. Αυτό που εμφανίστηκε ως κυρίαρχο χαρακτηριστικό της ανταλλαγής στη σκέψη του 18ου αιώνα, το βολονταριστικό [βουλευσιαρχικό] στοιχείο του παζαρέματος και το θεωρούμενο κίνητρο της ανταλλαγής, έχει ελάχιστα περιθώρια δράσης στη συναλλαγή. Το κίνητρο αυτό σπάνια βγαίνει στην επιφάνεια, ακόμα κι όταν κινεί τη διαδικασία.

Συνήθως, δίνεται διέξοδος στο αντίθετο κίνητρο. Ο δότης μπορεί να «αφήσει» απλώς το αντικείμενο στο έδαφος και ο παραλήπτης θα προσποιηθεί ότι το μάζεψε τυχαία, ή ακόμα θα αφήσει έναν από τους ακολούθους του να κάνει τούτη τη δουλειά. Τίποτε δεν θα μπορούσε να είναι πιο αντίθετο στην γενικά αποδεκτή καλή συμπεριφορά από έναν εξονυχιστικό έλεγχο του αντιτίμου που δόθηκε για το προϊόν. Επειδή δεν έχουμε λόγους να πιστεύουμε ότι αυτή η στάση είναι προϊόν μιας γνήσιας έλλειψης ενδιαφέροντος για την υλική πλευρά της δοσοληψίας, μπορούμε να αποδώσουμε στην κοινωνική εθιμοτυπία της έναν αντισταθμιστικό χαρακτήρα, που περιορίζει το πεδίο δράσης της συναλλαγής.

Από τα υπάρχοντα στοιχεία προκύπτει ότι θα ήταν βεβιασμένο να ισχυρισθούμε ότι οι τοπικές αγορές προήλθαν από μεμονωμένες πράξεις ανταλλαγής. Αυτό που μπορεί να εξακριβωθεί στο ασαφές παρελθόν των αγορών είναι ότι, από την αρχή, ο θεσμός αυτός περιβαλλόταν από δικλείδες ασφαλείας, ειδικά σχεδιασμένες για την προστασία της κρατούσας οικονομικής οργάνωσης της κοινωνίας από την παρεμβολή των πρακτικών της αγοράς. Η ειρηνική διεκπεραίωση των αγορών διασφαλιζόταν με βάση τελετουργίες που περιόριζαν τα περιθώρια δράσης τους, εξασφαλίζοντας, από την άλλη, τη δυνατότητα λειτουργίας τους μέσα σε αυστηρά καθορισμένα όρια. Το σημαντικότερο προϊόν των αγορών —η γέννηση των πόλεων και του αστικού πολιτισμού— ήταν στην πραγματικότητα το αποτέλεσμα μιας παράδοξης εξέλιξης: οι πόλεις, τέκνα των αγο-

5. Thurnwald, R.C., op. cit, σ. 163.

ρών, δεν ήταν μόνον οι φυσικοί τους προστάτες, αλλά και τα κύρια μέσα αποτροπής της επέκτασης των αγορών στην ύπαιθρο, που θα είχε ως συνέπεια τον επηρεασμό της κρατούσας οικονομικής οργάνωσης της κοινωνίας. «Περιέχω» και «συγκρατώ» (contain) αποδίδουν καλύτερα τη διπλή λειτουργία των πόλεων αναφορικά με τις αγορές, τις οποίες προστάτευαν, αλλά και των οποίων την επέκταση εμπόδιζαν.

Αν η ανταλλαγή περιβαλλόταν από ταμπόυ σχεδιασμένα να συγκρατήσουν την επιρροή αυτής της συγκεκριμένης ανθρώπινης δραστηριότητας στις λειτουργίες της οικονομικής οργάνωσης της κοινωνίας, η εσωτερική πειθαρχία της αγοράς ήταν ακόμα αυστηρότερη. Ιδού ένα παράδειγμα από τη χώρα των Σάγκα: «Η αγορά πρέπει να δέχεται τακτικές επισκέψεις τις ημέρες της αγοράς. Εάν οποιοδήποτε συμβάν αποτρέψει τη λειτουργία της αγοράς για μια ή μερικές μέρες, ο χώρος της θα πρέπει να εξαγνισθεί... Κάθε τραυματισμός, κάθε πράξη που κατέληγε σε αιματοχυσία απαιτούσε άμεσο εξαγνισμό. Από εκείνη τη στιγμή καμία γυναίκα δεν μπορούσε να εγκαταλείψει τον χώρο της αγοράς και κανένα προϊόν δεν έπρεπε να μετακινηθεί ή να χρησιμοποιηθεί, δίχως προηγουμένως να έχει εξαγνισθεί. Τουλάχιστον μία κατσίκα έπρεπε να θυσιασθεί. Ένας ακριβότερος και πιο σπουδαίος εξαγνισμός απαιτούνταν σε περίπτωση γέννας ή αποβολής στον χώρο της αγοράς. Αυτή η περίπτωση απαιτούσε τη σφαγή γαλακτοφόρου ζώου. Επιπρόσθετα, ο κλήρος του αρχηγού έπρεπε να εξαγνισθεί με το αίμα μιας αγελάδας, ενώ έπρεπε και να ραντιστούν όλες οι γυναίκες της περιοχής».⁶ Τέτοιοι κανόνες δεν διευκόλυναν την επέκταση των αγορών.

Η τυπική τοπική αγορά, στην οποία οι νοικοκυρές προμηθεύονται τα καθημερινά, και οι παραγωγοί και οι τεχνίτες πουλούν τα προϊόντα τους, παραμένει αναλλοίωτη σε τόπο και χρόνο. Τέτοιες συναθροίσεις δεν προσιδιάζουν μόνο στις πρωτόγονες κοινωνίες, αλλά παραμένουν αναλλοίωτες μέχρι τα μέσα του 18ου αι., ακόμα και στις πιο προηγμένες χώρες της δυτικής Ευρώπης. Αποτελούν παρεπόμενο της τοπικής ζωής και διαφέρουν ελάχιστα μεταξύ τους, ανεξάρτητα από το αν αποτελούν τμήμα της κεντροαφρικανικής φυλετικής ζωής, μιας πόλης της Μεροβιγγιανής Γαλλίας ή ενός σκωτικού χωριού της εποχής του Άνταμ Σμιθ. Ό,τι ισχύει για το χωριό, ισχύει και για την πόλη. Οι τοπικές αγορές είναι στην ουσία αγορές της γειτονιάς και, μολονότι σημαντικές για τη ζωή της κοινότητας, δεν έδειξαν πουθενά τάσεις επιβολής στο υπάρχον οικονομικό σύστημα. Δεν αποτέλεσαν, δηλαδή, αφετηρίες του εσωτερικού ή εθνικού εμπορίου.

Στην πραγματικότητα, το εσωτερικό εμπόριο στην δυτική Ευρώπη δημιουργήθηκε με την παρέμβαση του κράτους. Μέχρι την εποχή της Εμπορικής επανάστασης, ό,τι εμφανίζεται σαν εθνικό εμπόριο δεν ήταν εθνικό, αλλά κοινοτικό. Οι έμποροι της Χανσεατικής Ένωσης δεν ήταν γερμανοί έμποροι: αποτελούσαν μια ομάδα κυρίαρχων του εμπορίου, που κατάγονταν

από τις πόλεις της Βαλτικής και της Βόρειας θάλασσας. Αντί να «εθνικοποιήσουν» τη γερμανική οικονομική ζωή, οι Χανσεάτες απέκοψαν συνειδητά τα περίχωρα των πόλεων τους από το εμπόριο. Το εμπόριο της Αμβέρσας, του Αμβούργου, της Βενετίας ή της Λυόν δεν ήταν σε καμία περίπτωση ολλανδικό, γερμανικό, ιταλικό ή γαλλικό. Το Λονδίνο δεν αποτελούσε εξαίρεση: ήταν τόσο ελάχιστα «αγγλικό», όσο η Λυβέκη «γερμανική». Ο εμπορικός χάρτης της Ευρώπης σωστά δείχνει μόνο πόλεις και αφήνει κενή την ύπαιθρο —από τη σκοπιά του οργανωμένου εμπορίου, η ύπαιθρος δεν υπήρχε. Τα λεγόμενα έθνη ήταν απλώς πολιτικές μονάδες, και μάλιστα πολύ χαλαρές, η δε οικονομία τους απαρτιζόταν από αμέτρητα μικρά και μεγάλα ανεξάρτητα νοικοκυριά και ασήμαντες τοπικές αγορές στα χωριά. Το εμπόριο περιοριζόταν στις οργανωμένες κωμοπόλεις, που το διεξήγαν σε τοπικό ή διεθνές επίπεδο —τα δύο είδη αυστηρώς διαχωρισμένα, και εκτός υπαίθρου.

Ένας τέτοιος μόνιμος διαχωρισμός του τοπικού εμπορίου από το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων στην οργάνωση της πόλης πρέπει να καταπλήσσει στον οπαδό της εξέλιξης, για τον οποίο οι συγχωνεύσεις είναι πάντα κάτι φυσιολογικό. Κι όμως, αυτή η ιδιαιτερότητα αποτελεί το κλειδί για την κοινωνική ιστορία της αστικής ζωής στην δυτική Ευρώπη. Ενισχύει σημαντικά τους ισχυρισμούς μας για την καταγωγή των αγορών, όπως τους εξάγουμε από συνθήκες που επικρατούν σε πρωτόγονες κοινωνίες. Η σαφής διάκριση ανάμεσα σε εμπόριο τοπικό και σε εμπόριο μεγάλων αποστάσεων φαίνεται ωστόσο πολύ ανελαστική, ιδίως επειδή μας οδηγεί στο κάπως εκπληκτικό συμπέρασμα ότι ούτε το τοπικό ούτε το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων αποτέλεσαν τους δημιουργούς του εσωτερικού εμπορίου των νεότερων χρόνων —καταλήγοντας έτσι φαινομενικά στην ερμηνεία που βασίζεται στον από μηχανής θεό της κρατικής παρέμβασης. Σύντομα θα δούμε πώς τα συμπεράσματά μας επιβεβαιώνονται από πρόσφατες έρευνες. Αλλά πρώτα θα προχωρήσουμε σε μία πρόχειρη σκιαγράφηση της ιστορίας του αστικού πολιτισμού, όπως διαμορφώθηκε από τον διαχωρισμό του τοπικού από το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων, στα πλαίσια της μεσαιωνικής πόλης.

Πράγματι, ο διαχωρισμός αυτός κατείχε θέση κεντρικού θεσμού στα αστικά κέντρα του μεσαίωνα.⁷ Η πόλη ήταν μια οργάνωση των «αστών» (burgesses). Μόνον αυτοί είχαν πλήρη πολιτικά δικαιώματα, και το σύστημα στηριζόταν στον διαχωρισμό πολιτών και μη-πολιτών. Οι χωρικοί των περιχώρων και οι ξένοι έμποροι στερούσαν πολιτικών δικαιωμάτων. Αλλά ενώ η πολιτική και στρατιωτική δύναμη της πόλης επαρκούσε για να αντιμετωπίσει τους χωρικούς, δεν μπορούσε να ασκήσει παρόμοια εξουσία πάνω στον ξένο έμπορο. Κατά συνέπεια, οι πολίτες αντιμετώπιζαν μια ριζικά διαφορετική κατάσταση αναφορικά με το τοπικό εμπόριο και το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων.

6. Thurnwald, R.C., op. cit., σ. 162-164.

7. Η παρουσίαση μας ακολουθεί τα γνωστά έργα του H. Pirenne.

Όσο για την προμήθεια τροφίμων, οι κανονισμοί προέβλεπαν την εφαρμογή μεθόδων όπως η αναγκαστική διαφάνεια στις συναλλαγές και ο αποκλεισμός των μεσαζόντων, με σκοπό τον έλεγχο του εμπορίου και τη συγκράτηση των τιμών. Αλλά ένας τέτοιος διακανονισμός ίσχυε μόνο για τις εμπορικές συναλλαγές της πόλης με τα περίχωρά της. Η κατάσταση ήταν εντελώς διαφορετική στο εμπόριο μεγάλων αποστάσεων. Μπαχαρικά, παστά ψάρια ή κρασί, έπρεπε να μεταφερθούν από μακρινές αποστάσεις, άρα υπάγονταν στη δικαιοδοσία του ξένου εμπόρου και των καπιταλιστικών του μεθόδων χονδρικής πώλησης. Αυτό το είδος εμπορίου απέφευγε την τοπική νομοθεσία και γι' αυτόν τον λόγο καταβάλλονταν προσπάθειες για τον όσο το δυνατόν ολοκληρωτικό αποκλεισμό του από την τοπική αγορά. Η πλήρης απαγόρευση του λιανικού εμπορίου στους ξένους εμπόρους κινούνταν επίσης σε αυτήν την κατεύθυνση. Όσο μεγαλύτερος ο όγκος του καπιταλιστικού χονδρεμπορίου, τόσο αυστηρότερος ο αποκλεισμός του από τις τοπικές αγορές.

Στα βιομηχανικά είδη, ο διαχωρισμός του τοπικού από το εμπόριο μεγάλων αποστάσεων ήταν ακόμα βαθύτερος, καθώς αφορούσε ολόκληρη την οργάνωση της παραγωγής για εξαγωγές. Η αιτία ήταν η ίδια η φύση των συντεχνιών, δια μέσου των οποίων οργανωνόταν η παραγωγή. Στο επίπεδο της τοπικής αγοράς, η παραγωγή ρυθμιζόταν ανάλογα με τις ανάγκες των παραγωγών, έμενε δηλαδή περιορισμένη σε ένα απλώς επικερδές επίπεδο. Αυτή η αρχή δεν εφαρμόζοταν φυσικά στις εξαγωγές, όπου τα συμφέροντα των παραγωγών δεν καθόριζαν όρια στην παραγωγή. Κατά συνέπεια, ενώ το τοπικό εμπόριο υποβαλλόταν σε αυστηρές ρυθμίσεις, η παραγωγή για εξαγωγές ελεγχόταν μόνο τυπικά από τις συντεχνίες. Η κυρίαρχη εξαγωγική βιομηχανία της εποχής, η κατασκευή και εμπορία υφασμάτων, ήταν ουσιαστικά οργανωμένη στην καπιταλιστική βάση της μισθωτής εργασίας.

Αντίδραση της αστικής κοινότητας στον κίνδυνο αποσύνθεσης των θεσμών από το μετακινούμενο κεφάλαιο ήταν ένας εντεινόμενος διαχωρισμός του τοπικού από το εξαγωγικό εμπόριο. Η τυπική μεσαιωνική πόλη δεν προσπάθησε να αποτρέψει τον κίνδυνο με μια προσπάθεια γεφύρωσης του χάσματος ανάμεσα στην ελεγχόμενη τοπική αγορά και τις ιδιομορφίες του εμπορίου μεγάλων αποστάσεων αλλά, αντίθετα, αντιμετώπισε την απειλή ριζικά, εφαρμόζοντας με την μεγαλύτερη αυστηρότητα την πολιτική του αποκλεισμού και προστατευτισμού που αποτελούσαν και την ορθολογική βάση της ύπαρξής της.

Πρακτικά, αυτό σήμαινε πως οι πόλεις παρεμπόδιζαν συστηματικά τον σχηματισμό εθνικής ή εσωτερικής αγοράς, για τον οποίο πίεζε ο καπιταλιστής-χονδρέμπορος. Διατηρώντας σε ισχύ την αρχή του μη ανταγωνιστικού τοπικού, και του εξ ίσου μη ανταγωνιστικού εμπορίου μεγάλων αποστάσεων, οι αστοί δυσχέραιναν με όλα τα διαθέσιμα μέσα την υπαγωγή της υπαίθρου στη ζώνη επιρροής του εμπορίου, όπως και την εδραίωση ανεξέλεγκτων εμπορικών συναλλαγών μεταξύ των πόλεων και της υπαίθρου. Αυτή ακριβώς η εξέλιξη οδήγησε στην παρέμβαση του περιφερεια-

κού κράτους ως οργάνου «εθνικοποίησης» της αγοράς και δημιουργού του εσωτερικού εμπορίου.

Τον 15ο και 16ο αι., το κράτος επέβαλε εσκεμμένα τον μερκαντιλισμό στις έντονα προστατευτικές κυβερνήσεις πόλεων και πριγκιπάτων. Ο μερκαντιλισμός κατέλυσε την παρακμασμένη ανεξαρτησία του τοπικού και διακοινοτικού εμπορίου, γκρεμίζοντας τους φραγμούς μεταξύ αυτών των δύο τύπων μη ανταγωνιστικού εμπορίου και ανοίγοντας έτσι τον δρόμο για τη δημιουργία μιας εθνικής αγοράς, η οποία αγνοούσε όλο και πιο έντονα τη διάκριση ανάμεσα σε πόλη και ύπαιθρο, όπως, εξ άλλου, και ανάμεσα σε διάφορες πόλεις και επαρχίες.

Στην πραγματικότητα, ο μερκαντιλισμός απαντούσε σε περισσότερες από μία προκλήσεις. Στο πολιτικό επίπεδο, το συγκεντρωτικό κράτος ήταν ένα νέο δημιούργημα που προκάλεσε η Εμπορική επανάσταση, η οποία είχε μεταφέρει το κέντρο βάρους του δυτικού κόσμου από τη Μεσόγειο στην ακτή του Ατλαντικού, αναγκάζοντας τους λαούς των αγροτικών χωρών να αναπροσαρμόσουν την εμπορική τους δραστηριότητα. Στο επίπεδο της εξωτερικής πολιτικής, πρώτιστο μέλημα της εποχής υπήρξε η εδραίωση κυρίαρχων, ισχυρών κρατών ο μερκαντιλισμός προϋπέθετε τη διαχείριση του συνόλου των πόρων της επικράτειας για την εξυπηρέτηση και στήριξη του κράτους στις εξωτερικές του υποθέσεις.

Στην εσωτερική πολιτική, η ενοποίηση των χωρών που ήταν κατακερματισμένες από τις φεουδαλικές και αστικές αποσχιστικές τάσεις, υπήρξε το αναπόφευκτο επακόλουθο αυτής της προσπάθειας. Οικονομικά, το όργανο της ενοποίησης ήταν το κεφάλαιο, δηλαδή ιδιωτικοί πόροι υπό τη μορφή χρηματικών αποθεμάτων, κατάλληλοι για την ανάπτυξη του εμπορίου. Τέλος, η διοικητική τεχνική που στήριξε την οικονομική πολιτική της κεντρικής κυβέρνησης παράχθηκε με την επέκταση του παραδοσιακού κοινοτικού συστήματος σε εθνικό επίπεδο. Στη Γαλλία, όπου οι αστικές συντεχνίες εξελίσσονταν σε κρατικά όργανα, το σύστημα των συντεχνιών εξαπλώθηκε στο σύνολο της κρατικής επικράτειας. Στην Αγγλία, όπου η παρακμή των κλειστών πόλεων είχε πλήξει ανεπανόρθωτα αυτό το σύστημα, η ύπαιθρος βιομηχανοποιήθηκε χωρίς την επίβλεψη των συντεχνιών ενώ, και στις δύο χώρες, το εμπόριο προσέλαβε εθνικές διαστάσεις και εξελίχθηκε στην κυρίαρχη μορφή οικονομικής δραστηριότητας. Σ' αυτήν ακριβώς την πραγματικότητα εντοπίζονται οι ρίζες της εσωτερικής εμπορικής πολιτικής του μερκαντιλισμού.

Η κρατική παρέμβαση, που είχε απαλλάξει το εμπόριο από τους περιορισμούς της αυτόνομης αστικής κοινότητας, κλήθηκε τώρα να αντιμετωπίσει δύο στενά συνδεδεμένους κινδύνους τους οποίους η πόλη είχε ξεπεράσει με επιτυχία, το μονοπώλιο και τον ανταγωνισμό. Ήταν ευρέως κατανοητό ότι ο ανταγωνισμός τελικά οδηγεί στο μονοπώλιο, ενώ ο φόβος του μονοπωλίου ήταν πιο έντονος από όσο αργότερα, επειδή συχνά αφορούσε τα αναγκαία προς το ζην και, συνακόλουθα, προσλάμβανε διαστάσεις απειλής για την κοινότητα. Μόνη λύση αποτελούσε μία συνολική

ρύθμιση της οικονομικής ζωής, αυτή τη φορά σε εθνικό και όχι απλώς σε κοινοτικό επίπεδο.

Αυτό που στην αντίληψη των νέων χρόνων εμφανίζεται ως κοντόφθαλμος αποκλεισμός του ανταγωνισμού, ήταν στην πραγματικότητα ο μόνος τρόπος διασφάλισης της λειτουργίας των αγορών στις δεδομένες συνθήκες. Ο λόγος ήταν ότι μια προσωρινή διείσδυση αγοραστών και πωλητών στην αγορά διαταράσσει τις ισορροπίες και προβληματίζει τους τακτικούς αγοραστές και πωλητές, με αποτέλεσμα τη διακοπή της λειτουργίας της αγοράς. Οι παραδοσιακοί προμηθευτές θα πάψουν να προσφέρουν τα αγαθά τους, καθώς δεν εξασφαλίζουν καλή τιμή και η αγορά, αποδυναμωμένη από την έλλειψη ικανών προμηθειών, θα καταστεί εύκολη λεία στο μονοπώλιο.

Σε μικρότερο βαθμό, οι ίδιοι κίνδυνοι παρουσιάζονταν και από την πλευρά της ζήτησης, όπου μια γρήγορη μείωση θα μπορούσε να οδηγήσει σε ένα μονοπώλιο ζήτησης. Κάθε μέτρο του κράτους για τον περιορισμό των τοπικιστικών περιορισμών, τελωνείων και απαγορεύσεων, εξέθετε το οργανωμένο σύστημα παραγωγής και διανομής, το οποίο τώρα απειλούνταν από τον ανεξέλεγκτο ανταγωνισμό και την εισβολή παρείσακτων καιροσκοπών, οι οποίοι θα «καλύπταν» την αγορά χωρίς καμία εγγύηση μονιμότητας της παρουσίας τους. Κατά συνέπεια, ενώ οι νέες εθνικές αγορές ήταν αναπόφευκτα ως έναν βαθμό ανταγωνιστικές, επικρατούσε το παραδοσιακό χαρακτηριστικό της ρύθμισης, και όχι το νέο στοιχείο του ανταγωνισμού.⁸ Το αὐταρκες νοικοκυριό του εργαζόμενου για τη συντήρησή του χωρικού εξακολουθούσε να παραμένει η πλατιά βάση του οικονομικού συστήματος, που εντασσόταν πια σε μεγάλες εθνικές μονάδες δια μέσου της λειτουργίας της εσωτερικής αγοράς. Αυτή η εθνική αγορά κατέλαβε τη θέση της δίπλα στις, και συχνά σε αλληλοδιαπλοκή με τις, τοπικές και ξένες αγορές. Η γεωργία συμπληρωνόταν από το εσωτερικό εμπόριο — ένα σύστημα σχετικά απομονωμένων αγορών, που ήταν ολότελα συμβατό με την κυρίαρχη μορφή του αγροτικού νοικοκυριού της υπαίθρου.

Εδώ ολοκληρώνεται η σύνοψη της ιστορίας της αγοράς μέχρι την εποχή της Βιομηχανικής επανάστασης. Το επόμενο στάδιο της ανθρώπινης ιστορίας έφερε, όπως γνωρίζουμε, μία απόπειρα οργάνωσης της μεγάλης αυτορυθμιζόμενης αγοράς. Τίποτε στον μερκαντιλισμό, αυτήν την ιδιαίτερη πολιτική του δυτικού έθνους-κράτους, δεν προοιωνιζόταν μια τόσο απaráμιλλη εξέλιξη. Η «απελευθέρωση» του εμπορίου, που επέφερε ο μερκαντιλισμός, απλώς αποδέσμευσε το εμπόριο από τον τοπικιστικό απομονωτισμό, αλλά την ίδια στιγμή επεξέτεινε τα περιθώρια δράσης της ρυθμιστικής παρέμβασης. Το οικονομικό σύστημα πήγαζε από τις γενικές κοινωνικές σχέσεις: οι αγορές αποτελούσαν απλώς ένα συμπληρωματικό χαρακτηριστικό ενός θεσμικού πλαισίου, που ελεγχόταν και ρυθμιζόταν περισσότερο παρά ποτέ από την κοινωνική εξουσία.

8. Montesquieu, *L'Esprit des Lois*, 1748: «Οι Αγγλοι περιορίζουν τον έμπορο, αλλά αυτό είναι προς όφελος του ίδιου του εμπορίου».

Η αυτορυθμιζόμενη αγορά δεν είναι μία «αυστηρή» πραγματικότητα που γίνεται θεωρία, αλλά μία θεωρία που επιβάλλεται επί πραγματικότητας

Αυτορυθμιζόμενη αγορά = ~~είναι~~ ανεξάρτητη, οικονομικά
ελεύθερη

6. Η αυτορυθμιζόμενη αγορά και τα πλασματικά εμπορεύματα: εργασία, γη και χρήμα

Αυτό το πρόχειρο διάγραμμα του οικονομικού συστήματος και των αγορών, αν τα δούμε ξεχωριστά, δείχνει ότι ποτέ πριν από την εποχή μας δεν ξεπέρασαν οι αγορές την καταστατική θέση του εξαρτήματος της οικονομικής ζωής. Κατά κανόνα, το οικονομικό σύστημα ήταν ενσωματωμένο στο κοινωνικό, και η μορφή της αγοράς ήταν συμβατή με οποιαδήποτε αρχή συμπεριφοράς επικρατούσε στην οικονομία. Η αρχή της ανταλλαγής, που βρίσκεται πίσω από τη μορφή της αγοράς, δεν φανέρωνε μία τάση επέκτασης σε βάρος των υπολοίπων. Εκεί που οι αγορές ήταν περισσότερο αναπτυσσόμενες, όπως στο μερκαντιλιστικό σύστημα, βρίσκονταν υπό τον έλεγχο μιας κεντρικής εξουσίας, που ασκούσε την αυταρχική εξουσία της τόσο στην αγροτική οικονομία όσο και στην εθνική ζωή. Ουσιαστικά, έλεγχος και αγορά αναπτύσσονταν παράλληλα. Η αυτορυθμιζόμενη αγορά ήταν άγνωστη έννοια: πράγματι, η εμφάνιση της ιδέας της αυτορύθμισης έφερε μία πλήρη μεταστροφή του ρεύματος της εξέλιξης. Κάτω από το φως αυτών των εξελίξεων μπορούμε να συλλάβουμε πλήρως τις ασυνήθιστες απόψεις που κρύβονται πίσω από μία οικονομία της αγοράς.

Η οικονομία της αγοράς αποτελεί ένα οικονομικό σύστημα που ελέγχεται, ρυθμίζεται και κατευθύνεται μόνον από τις αγορές. Η τάξη στην παραγωγή και τη διανομή των αγαθών επαφίεται σε αυτόν τον αυτορυθμιζόμενο μηχανισμό. Μία τέτοια οικονομία πηγάζει από την αντίληψη ότι οι άνθρωποι συμπεριφέρονται κατά τρόπο που να τους αποφέρει τα μέγιστα χρηματικά οφέλη. Προϋποθέτει αγορές, στις οποίες η παροχή αγαθών (και υπηρεσιών), που διατίθενται σε μια ορισμένη τιμή, θα ισούται με τη ζήτηση. Προϋποθέτει την παρουσία του χρήματος, που λειτουργεί ως αγοραστική δύναμη στα χέρια των κατόχων του. Συνεπώς, η παραγωγή θα ελέγχεται από τις τιμές, επειδή τα κέρδη αυτών που διευθύνουν την παραγωγή θα εξαρτώνται από αυτές: η διανομή των αγαθών θα εξαρτάται επίσης από τις τιμές, επειδή αυτές δημιουργούν εισοδήματα και ίσα ίσα χάρη στα εισοδήματα αυτά παράγονται και διανέμονται τα αγαθά μεταξύ των μελών της κοινωνίας. Με αυτές τις αντιλήψεις, η τάξη στην παραγωγή και τη διανομή των αγαθών εξασφαλίζεται αποκλειστικά από τις τιμές.

Η αυτορύθμιση συνεπάγεται ότι ολόκληρη η παραγωγή προσφέρεται προς πώληση στην αγορά και ότι όλα τα εισοδήματα πηγάζουν από τέτοιες πωλήσεις. Συνεπώς, υπάρχουν αγορές για όλα τα στοιχεία της βιομηχανίας, όχι μόνο για τα αγαθά (συμπεριλαμβανομένων πάντα των υπηρεσιών) αλλά και για την εργασία, τη γη και το χρήμα, που οι τιμές τους ονομάζονται τιμές εμπορευμάτων, μισθοί, πρόσσοδος και τόκος αντίστοιχα. Οι ίδιοι οι όροι δείχνουν ότι οι τιμές διαμορφώνουν τα εισοδήματα: ο τόκος είναι η τιμή για τη χρήση του χρήματος και αποτελεί το εισόδημα όσων είναι σε θέση να χο-

ή αυτορυθμιζόμενη αγορά

— homo
economicus

ρηγήσουν χρήμα. Η πρόσδοδος είναι η τιμή της χρήσης της γης και αποτελεί το εισόδημα εκείνων που παρέχουν γη· οι μισθοί είναι η τιμή για τη χρήση της εργασιακής δύναμης και αποτελούν το εισόδημα όποιων την πωλούν. Τέλος, οι τιμές των εμπορευμάτων αποτελούν τα εισοδήματα όποιων πουλούν τις επιχειρηματικές τους υπηρεσίες, και το εισόδημα ονομάζεται κέρδος επειδή αποτελεί ουσιαστικά τη διαφορά ανάμεσα σε δύο κατηγορίες τιμών, την τιμή των παραχθέντων αγαθών και το κόστος τους, δηλαδή την τιμή των αγαθών την αναγκαία για την παραγωγή τους. Εφ' όσον πληρούνται οι προϋποθέσεις αυτές, όλα τα εισοδήματα θα προέρχονται από πωλήσεις στην αγορά και θα επαρκούν για να αγοράζουν όλα τα παραγόμενα αγαθά.

Μία άλλη κατηγορία αντιλήψεων αφορά στο κράτος και την πολιτική του. Τίποτε δεν πρέπει να δυσχεραίνει τη δημιουργία αγορών, και κανένα εισόδημα δεν πρέπει να επιτρέπεται να δημιουργηθεί με τρόπο άλλον εκτός από τις πωλήσεις. Ούτε και πρέπει να υπάρχει οποιαδήποτε παρεμβολή στην προσαρμογή των τιμών στην αλλαγή των συνθηκών της αγοράς —είτε οι τιμές αφορούν σε αγαθά είτε σε εργασία, γη ή χρήμα. Έπεται ότι πρέπει να υπάρχουν αγορές για όλα τα στοιχεία της βιομηχανίας¹ και ότι απαγορεύεται η λήψη μέτρων που θα μπορούσαν να επηρεάσουν τη δράση των αγορών αυτών. Ούτε η τιμή ούτε η προσφορά ούτε η ζήτηση πρέπει να είναι σταθερές ή ρυθμιζόμενες. Είναι επιτρεπτές μόνον εκείνες οι πολιτικές που συντελούν στη διασφάλιση της αυτορύθμισης της αγοράς και δημιουργούν συνθήκες που καθιστούν την αγορά μοναδική οργανωτική δύναμη στη σφαίρα της οικονομίας.

Για να αντιληφθούμε πλήρως τι σημαίνει αυτό, θα στραφούμε για λίγο στο μερκαντιστικό σύστημα και στις εθνικές αγορές, των οποίων την ανάπτυξη βοήθησε πολύ ουσιαστικά. Στον φεουδαλισμό και στο συντεχνιακό σύστημα, γη και εργασία αποτελούσαν μέρος της καθαυτό κοινωνικής οργάνωσης (το χρήμα δεν είχε ακόμα εξελιχθεί σε κυρίαρχο στοιχείο της βιομηχανίας). Η γη, το θεμελιώδες στοιχείο του φεουδαλισμού, ήταν η βάση για το στρατιωτικό, δικαιοδοτικό, διοικητικό και πολιτικό σύστημα· η καταστατική θέση και η χρήση της καθορίζονταν από νομικούς και εθιμικούς κανόνες. Το κατά πόσον η κατοχή της μεταβιβαζόταν ή όχι και, αν ναι, σε ποιόν και υπό ποιους περιορισμούς, τι συνεπάγονταν τα δικαιώματα ιδιοκτησίας, σε ποια χρήση θα υποβάλλονταν συγκεκριμένες εκτάσεις γης —όλα αυτά τα ζητήματα δεν υπάγονταν στην οργάνωση της αγοραπωλησίας, αλλά σε μία εντελώς διαφορετική κατηγορία θεσμικών ρυθμίσεων.

Τα ίδια ίσχυαν και για την οργάνωση της εργασίας. Στο συντεχνιακό σύστημα, όπως και σε όλα τα προηγούμενα οικονομικά συστήματα στην ανθρώπινη ιστορία, τα κίνητρα και οι περιστάσεις των παραγωγικών δραστηριοτήτων στηρίζονταν στην γενικότερη οργάνωση της κοινωνίας. Οι σχέσεις τεχνίτη, βοηθού, μαθητευόμενου, οι συνθήκες εργασίας της κάθε τέ-

1. Henderson, H.D., *Supply and Demand*, 1922. Η πρακτική της αγοράς είναι διττή: η κατ' αναλογία κατανομή των παραγόντων στις διαφορετικές χρήσεις και η οργάνωση των δυνάμεων που επηρεάζουν την συνολική προσφορά παραγόντων.

Μία κωμωδία-σόφον οικονομία άπαιτη των εμπορευματοποιημένων της εργασίας, της γης, και του χρήματος.

χνης, ο αριθμός των μαθητευομένων, οι μισθοί των εργατών, ρυθμιζόνταν όλα από την παράδοση και τη διοίκηση της κάθε συντεχνίας και πόλης. Το μερκαντιστικό σύστημα απλώς ενοποίησε όλες αυτές τις συνθήκες, είτε με διάταγματα, όπως στην Αγγλία, είτε δια μέσου της «εθνικοποίησης» των συντεχνιών, όπως στη Γαλλία. Όσον αφορά στη γη, το φεουδαλικό καθεστώς είχε καταργηθεί μόνον όπου σχετιζόταν με περιφερειακά, τοπικά προνόμια. Για όλα τα υπόλοιπα, η γη παρέμενε *extra commercium* στην Αγγλία και τη Γαλλία. Μέχρι την Επανάσταση του 1789, η κτηματική περιουσία παρέμενε η πηγή των κοινωνικών προνομίων στη Γαλλία, ενώ στην Αγγλία, ακόμη και μετά από αυτήν την περίοδο, το εθιμικό δίκαιο της γης ήταν ουσιαστικά μεσαιωνικό. Παρ' όλη την τάση του για εμπορευματοποίηση, ο μερκαντισμός ουδέποτε επιτέθηκε στα εχέγγυα που προστάτευαν τα δύο βασικά στοιχεία της παραγωγής —την εργασία και τη γη— από τυχόν απόπειρες εμπορευματοποίησής τους. Στην Αγγλία, η «εθνικοποίηση» της εργατικής νομοθεσίας με τον «Νόμο περί τεχνιτών» (1563) και τον νόμο της «Κοινωνικής πρόνοιας» (1601) έθεσε υπό την προστασία της την εργασία, ενώ η πολιτική των Τυδώρ και των πρώτων Στιούαρτ εναντίον των περιφράξεων αποτελούσε μία σταθερή αντίσταση στην αρχή της κερδοφόρου-χρήσης-της κτηματικής περιουσίας.

Παρ' όλη την έμφαση που έδινε στην εμπορευματοποίηση ως εθνική πολιτική, ο μερκαντισμός αντιμετώπιζε τις αγορές πολύ διαφορετικά από ό,τι η οικονομία της αγοράς, πράγμα που δείχνει σαφέστατα η υπερβολική επέκταση του κρατικού παρεμβατισμού στη βιομηχανία. Στο σημείο αυτό δεν υπήρχε καμία διαφορά ανάμεσα στους μερκαντιστές και τους νοσταλγούς της φεουδαρχίας, ανάμεσα στον σχεδιασμό του στέμματος και τα κεκτημένα δικαιώματα ή ανάμεσα στους συγκεντρωτικούς γραφειοκράτες και τους συντηρητικούς αυτονομιστές. Διαφωνούσαν μόνον ως προς τις μεθόδους της ρύθμισης: συντεχνίες, πόλεις και επαρχίες επικαλούνταν την παράδοση και το έθιμο, ενώ η νέα κρατική εξουσία έκλινε προς τα νομοθετικά μέτρα· αλλά και οι δύο ήταν αντίθετες στην εμπορευματοποίηση της γης και της εργασίας —προϋπόθεση της οικονομίας της αγοράς. Συντεχνίες και φεουδαλικά δικαιώματα καταργήθηκαν στη Γαλλία μόλις το 1790, ενώ ο ελισαβετιανός «Νόμος περί φτωχών» μόλις το 1834. Και στις δύο χώρες, η εδραίωση της ελεύθερης αγοράς εργασίας ούτε που συζητιόταν πριν από την τελευταία δεκαετία του 18ου αι. Όσο για την ιδέα της αυτορύθμισης της οικονομικής ζωής, βρισκόταν εντελώς πέρα από τον ορίζοντα της εποχής. Ο μερκαντισμός ασχολούνταν με την ανάπτυξη των πόρων της χώρας, και της προσφοράς εργασίας, δια μέσου του εμπορίου· θεωρούσε δεδομένη την παραδοσιακή οργάνωση γης και εργασίας. Από την άποψη αυτήν, βρισκόταν τόσο μακριά από τις σύγχρονες αντιλήψεις όσο ήταν και στον χώρο της πολιτικής, στον οποίο καμία νύξη εκδημοκρατισμού δεν ήταν ικανή να μετριάσει την ένθερμη πίστη του στις απολυταρχικές εξουσίες του πεφωτισμένου δεσπότη. Όπως ακριβώς η μετάβαση σε ένα δημοκρατικό, αντιπροσωπευτικό πολιτικό σύστημα επέφερε την πλήρη ανατροπή της κυρίαρχης αντίληψης της εποχής, η αλλαγή από ρυθμισμένες σε αυτορυθμιζόμενες αγο-

ρές, στα τέλη του 18ου αι., αντιπροσώπευε τον πλήρη μετασχηματισμό της κοινωνικής δομής.

Μία αυτορυθμιζόμενη αγορά απαιτεί τον θεσμικό διαχωρισμό της κοινωνίας στην οικονομική και την πολιτική σφαίρα δραστηριοτήτων. Ο διαχωρισμός αυτός αποτελεί στην ουσία απλώς την επαναδιατύπωση, από την πλευρά της κοινωνίας ως συνόλου, της ύπαρξης μιας αυτορυθμιζόμενης αγοράς. Θα μπορούσε κάποιος να ισχυρισθεί ότι ο διαχωρισμός των δύο σφαιρών δραστηριοτήτων ενυπάρχει σε όλους τους τύπους κοινωνίας, σε όλες τις εποχές. Αυτό, όμως, θα βασιζόταν σε πλάνη. Είναι γεγονός ότι καμία κοινωνία δεν μπορεί να υπάρξει δίχως ένα σύστημα που να εξασφαλίζει την τάξη στην παραγωγή και τη διανομή των αγαθών. Αλλά αυτό δεν προϋποθέτει αναγκαστικά την ύπαρξη έξωρων-οικονομικών θεσμών· συνήθως, η οικονομική τάξη αποτελεί απλώς λειτουργία της κοινωνικής, στην οποία εμπεριέχεται. Ξεχωριστό οικονομικό σύστημα στην κοινωνία δεν υπήρχε στην φυλετική ούτε στην φεουδαλική ούτε στην μερκαντιλιστική πραγματικότητα. Η κοινωνία του 19ου αι., στην οποία η οικονομική δραστηριότητα απομονώθηκε και αποδόθηκε σε ένα ιδιαίτερο οικονομικό κίνητρο, αντιπροσώπευε πράγματι μία ριζικά νέα κατεύθυνση.

Ένα τέτοιο θεσμικό πρότυπο μπορούσε να λειτουργήσει μόνο με την σχετική υπόταγή της κοινωνίας στις απαιτήσεις του. Μία οικονομία της αγοράς μπορεί να υπάρξει μόνο σε μία κοινωνία της αγοράς. Αναλύοντας την εξέλιξη της μορφής της αγοράς, φτάσαμε σε αυτό το γενικό συμπέρασμα. Μπορούμε τώρα να συγκεκριμενοποιήσουμε τον ισχυρισμό μας. Μία οικονομία της αγοράς πρέπει να περιέχει όλα τα στοιχεία της βιομηχανίας, συμπεριλαμβανομένων της γης, της εργασίας και του χρήματος. (Σε μία οικονομία της αγοράς, το τελευταίο αποτελεί επίσης ουσιαστικό στοιχείο της βιομηχανικής ζωής και η συμπερίληψή του στον μηχανισμό της αγοράς έχει, όπως θα δούμε, σημαντικότερες θεσμικές συνέπειες). Αλλά εργασία και γη δεν είναι άλλο από τους ανθρώπους που απαρτίζουν κάθε κοινωνία, καθώς και από το φυσικό περιβάλλον μέσα στο οποίο αυτή υπάρχει. Η συμπερίληψή τους στον μηχανισμό της αγοράς σημαίνει την καθυπόταξη της καθαυτό υπόστασης της κοινωνίας στους νόμους της αγοράς.

Είμαστε τώρα σε θέση να διατυπώσουμε πιο συγκεκριμένα τη θεσμική φύση της οικονομίας της αγοράς και τους κινδύνους που περικλείει για την κοινωνία. Πρώτα πρώτα, θα περιγράψουμε τις μεθόδους με τις οποίες ο μηχανισμός της αγοράς καθίσταται ικανός να ελέγχει και να κατευθύνει τα στοιχεία της βιομηχανικής ζωής. Δεύτερον, θα προσπαθήσουμε να υπολογίσουμε τις επιπτώσεις του μηχανισμού αυτού σε μία κοινωνία που υφίσταται τη δράση του.

Ο μηχανισμός της αγοράς προσαρμόζεται στα διάφορα στοιχεία της βιομηχανικής ζωής με τη βοήθεια της έννοιας του εμπορεύματος. Τα εμπορεύματα εδώ ορίζονται εμπειρικά ως αντικείμενα που έχουν παραχθεί για πώληση στην αγορά, ενώ οι αγορές ορίζονται, πάλι εμπειρικά, ως οι επαφές πωλητών και αγοραστών. Κατά συνέπεια, όλα τα στοιχεία της βιο-

μηχανίας θεωρείται ότι έχουν παραχθεί για πώληση, καθώς τότε και μόνο τότε θα γίνουν αντικείμενο της αλληλεπίδρασης του μηχανισμού προσφοράς και ζήτησης με την τιμή. Πρακτικά, αυτό σημαίνει ότι πρέπει να υπάρχουν αγορές για όλα τα στοιχεία της βιομηχανίας, καθώς και ότι, σε αυτές τις αγορές, καθένα από τα στοιχεία αυτά θα οργανώνεται σε μία ομάδα προσφοράς και ζήτησης· τέλος, ότι κάθε τέτοιο στοιχείο θα έχει μία τιμή, η οποία θα βρίσκεται σε αλληλεπίδραση με την προσφορά και τη ζήτηση. Αυτές οι —αναριθμητές— αγορές αλληλοσυνδέονται, για να δημιουργήσουν Μία Μεγάλη Αγορά.²

Σημαντικό στοιχείο είναι το ακόλουθο: η εργασία, η γη και το χρήμα είναι ουσιαστικά στοιχεία της βιομηχανίας και πρέπει και αυτά να οργανώνονται σε χωριστές αγορές· πράγματι, αυτές οι αγορές αποτελούν πολύ ζωτικό μέρος του οικονομικού συστήματος. Αλλά εργασία, γη και χρήμα δεν αποτελούν προφανώς εμπορεύματα· το αξίωμα πως οτιδήποτε αγοράζεται και πουλιέται πρέπει να έχει παραχθεί για πώληση, είναι καταφανώς αναληθές στην περίπτωσή τους. Με άλλα λόγια, δεν αποτελούν εμπορεύματα, σύμφωνα με τον εμπειρικό ορισμό του εμπορεύματος. Η εργασία είναι απλώς ένα ακόμη όνομα για μία ανθρώπινη δραστηριότητα που ταυτίζεται με την ίδια τη ζωή, και που δεν παράγεται για πώληση αλλά για εντελώς διαφορετικούς λόγους, και δεν μπορεί να διαχωριστεί από την ανθρώπινη ζωή, να «αποθηκευθεί» ή να μετακινηθεί. Γη, άλλωστε, είναι ένα άλλο όνομα της φύσης, που δεν παράγεται από τον άνθρωπο. Τέλος, το χρήμα αποτελεί απλώς ένα τεκμήριο αγοραστικής δύναμης που, κατά κανόνα, δεν παράγεται, αλλά δημιουργείται με τον μηχανισμό της ιδιωτικής και της δημόσιας Πίστης. Κανένα απ' αυτά δεν παράγεται για πώληση. Η απόδοση της ιδιότητας του εμπορεύματος στην εργασία, τη γη και το χρήμα είναι ολότελα πλάσματική.

Κι όμως, ίσα ίσα με τη βοήθεια αυτής της κατασκευής οργανώνονται οι αγορές εργασίας, γης και χρήματος³· αυτά πωλούνται και αγοράζονται στην αγορά και η προσφορά και η ζήτησή τους αποτελούν πραγματικά μεγέθη· κάθε μέτρο ή πολιτική που θα εμπόδιζε τον σχηματισμό τέτοιων αγορών, θα απειλούσε αναπόφευκτα την αυτορύθμιση του συστήματος. Επομένως, η νοητική κατασκευή του εμπορεύματος παρέχει μία ζωτική οργανωτική αρχή για το σύνολο της κοινωνίας και επηρεάζει με τους πιο ποικίλους τρόπους όλους τους θεσμούς της: την αρχή σύμφωνα με την οποία απαγορεύεται κάθε διακανονισμός ή συμπεριφορά που θα απέτρεπαν την ουσιαστική λειτουργία του μηχανισμού της αγοράς με βάση την νοητική κατασκευή του εμπορεύματος.

2. Hawtrey, G.R., op.cit. Η λειτουργία της Μεγάλης Αγοράς, όπως την ορίζει ο Hawtrey, συνίσταται στο «να καθιστά τις σχετικές αγοραστικές αξίες όλων των εμπορευμάτων αμοιβαία συμβατές/ σύμμετρες».

3. Η αναφορά του Μαρξ στον φετιχιστικό χαρακτήρα των εμπορευμάτων σχετίζεται με την ανταλλακτική αξία των γνησίων εμπορευμάτων και δεν έχει καμία σχέση με τα πλάσματικά εμπορεύματα για τα οποία μιλούμε εδώ.

αυτορυθμιζόμενη
βελαιώω ουφιστο-
δύτη την πλά-
δύση την οικο-
νομίας ως ξεχω-
ριστής σφαίρας

εργασία
και
γη

όπως α-
εργασία-γη
δεν είναι
εμπορεύματα

οβλ.
Lefebvre

Πάντως, σε σχέση με την εργασία, τη γη και το χρήμα, αυτό το αξίωμα δεν μπορεί να επικυρωθεί. Η καθιέρωση του μηχανισμού της αγοράς ως μοναδικού ρυθμιστή της τύχης των ανθρώπων και του φυσικού τους περιβάλλοντος, ως και του μεγέθους και της χρήσης της αγοραστικής δύναμης, θα κατέληγε στην κατάλυση της κοινωνίας. Το υποτιθέμενο εμπόρευμα «εργασιακή δύναμη» δεν μπορεί να χρησιμοποιείται αδιακρίτως, ούτε και να αφήνεται αχρησιμοποίητο, δίχως να επηρεάσει τον άνθρωπο, που τυχαίνει να είναι φορέας αυτού του ιδιαίτερου εμπορεύματος. Αχρηστεύοντας την εργασιακή δύναμη του ανθρώπου, το σύστημα αναπόφευκτα θα αχρήστευε την φυσική, ηθική και ψυχολογική οντότητα που λέγεται «άνθρωπος», η οποία συνδέεται με αυτό το εμπόρευμα. Αν έχαναν την προστατευτική κάλυψη των πολιτισμικών θεσμών, οι άνθρωποι θα εκμηδενίζονταν από τα αποτελέσματα της κατάλυσης της κοινωνίας: τελικά θα πέθαιναν, θύματα μίας οξείας κοινωνικής αποσάθρωσης, μίας έξαρσης του εγκλήματος, της περιθωριοποίησης και της λιμοκτονίας. Θα ακολουθούσε η ισοπέδωση της φύσης, η μόλυνση των τοπίων, των ποταμών και των κατοικημένων χώρων, η διακύβευση της εθνικής ασφάλειας και η πλήρης απώλεια της δυνατότητας παραγωγής τροφίμων και πρώτων υλών. Τέλος, η ρύθμιση της αγοραστικής δύναμης από την αγορά θα κατέστρεφε τις επιχειρήσεις, επειδή η έλλειψη ή η πληθώρα του χρήματος θα απέβαιναν εξ ίσου καταστροφικές για την επιχείρηση, όπως οι πλημμύρες και οι ξηρασίες για την πρωτόγονη κοινωνία. Αναμφίβολα, η εργασία, η γη και το χρήμα είναι ουσιώδη για μία οικονομία της αγοράς. Αλλά καμία κοινωνία δεν θα άντεχε τις συνέπειες από την εφαρμογή ενός τέτοιου συστήματος χονδροειδών νοητικών κατασκευών, έστω και για απειροελάχιστο χρονικό διάστημα, αν δεν προστατεύονταν η ανθρώπινη, η φυσική της υπόσταση, όπως και η επιχειρηματική της οργάνωση, από την καταστροφική επιρροή αυτού του σατανικού μύλου.

Η άκρως τεχνητή φύση της οικονομίας της αγοράς έχει τις ρίζες της στο γεγονός ότι η ίδια η διαδικασία της παραγωγής οργάνωνεται με τη μορφή της αγοραπωλησίας⁴. Κανένας άλλος τρόπος οργάνωσης της παραγωγής δεν είναι εφικτός σε μία εμπορική κοινωνία. Κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα, η βιομηχανική παραγωγή για τις εξαγωγές ήταν υπό τον έλεγχο πλούσιων αστών και διεκπεραιωνόταν υπό την άμεση επίβλεψή τους στην πόλη τους. Αργότερα, στην εμπορική κοινωνία, η παραγωγή ήταν υπό τον έλεγχο των εμπόρων και δεν περιοριζόταν πια στις πόλεις: ήταν η εποχή της «οικοτεχνίας», τότε που η βιομηχανία της αγροτικής υπαίθρου προμηθευόταν τις πρώτες ύλες από τον έμπορο καπιταλιστή, ο οποίος διεύθυνε την παραγωγική διαδικασία ως καθαρά εμπορική επιχείρηση. Τότε η βιομηχανική παραγωγή πέρασε σε μεγάλη κλίμακα υπό την καθοδήγηση του εμπόρου. Αυτός είχε γνώση της αγοράς, του όγκου και της ποιότητας της ζήτησης: αυτός εγγυόταν την προμήθεια των πρώτων

4. Cunningham, W., «Economic Change», στο *Cambridge Modern History*, Vol.I.

μηχανή = τεχνολογία : ο Πολάνι τῶν ἀποδίδει πρῶτον ὅλα,

ὁ ρόλος τῶν περιπλοκῶν μηχανῶν στὴν ἐμπορευματοποίησιν ἐργασιῶν, γῆς, χρεώσεων

υλών, όπως το μαλλί και μερικές φορές οι αργαλειοί, για το οικοτεχνικό σύστημα παραγωγής. Αν δεν επαρκούσαν οι προμήθειες, δυσμενέστερες ήταν οι επιπτώσεις πάνω στον τεχνίτη, που έχανε προσωρινά την απασχόλησή του. Δεν απαιτούνταν καμία μεγάλη βιομηχανική εγκατάσταση και ο έμπορος δεν έπαιρνε σημαντικό ρίσκο, αναλαμβάνοντας την ευθύνη της παραγωγής.

Το σύστημα αυτό ισχυροποιόταν και βελτιωνόταν οργανωτικά επί αιώνες, ως την εποχή που, σε μία χώρα, την Αγγλία, η υφαντουργία, υπό τον έλεγχο του υφασματέμπορου, προσέλαβε σχεδόν εθνικές διαστάσεις. Αυτός που αγόραζε και πουλούσε, εξασφάλιζε την παραγωγή —δεν απαιτούνταν ένα ξέχωρο κίνητρο. Η παραγωγή αγαθών δεν λάμβανε υπ' όψη ούτε τις αμοιβαίες σχέσεις αλληλοϋποστήριξης ούτε την έγνοια του νοικοκύρη για τα εξαρτώμενα από αυτόν μέλη της οικογένειας ούτε την περηφάνια του τεχνίτη για το προϊόν του ούτε την ικανοποίηση και επιδοκιμασία του αγοραστικού κοινού: τίποτε, παρά μόνο το καθαρό κίνητρο του κέρδους, ιδίον του ανθρώπου που το επάγγελμά του είναι να πουλά και να αγοράζει. Μέχρι τα τέλη του 18ου αι., η βιομηχανική παραγωγή στην δυτική Ευρώπη ήταν απλώς συμπληρωματική του εμπορίου.

Όσο η μηχανή αποτελούσε ένα φτηνό και μη εξειδικευμένο εργαλείο, δεν υπήρχε καμία αλλαγή σε αυτήν την κατάσταση. Το γεγονός ότι ο οικοτεχνίτης μπορούσε να παράγει περισσότερα προϊόντα στις ίδιες εργάσιμες ώρες, πιθανόν να τον ωθούσε να χρησιμοποιήσει μηχανές για να μεγιστοποιήσει το εισόδημά του, αλλά δεν επηρέαζε αναγκαστικά την οργάνωση της παραγωγής. Το αν ο τεχνίτης —ή ο εργοδότης— ήταν κάτοχος των φθηνών μηχανημάτων, προκαλούσε μια κάποια διαφοροποίηση στην κοινωνική θέση των δύο συμβαλλομένων και, οπωσδήποτε, σήμαινε μια διαφορά στα εισοδήματα του εργάτη, που κέρδιζε περισσότερα όταν ήταν ιδιοκτήτης των εργαλείων του. Αυτό, όμως, από μόνο του δεν προέτρεπε τον έμπορο να μεταβληθεί σε βιομήχανο καπιταλιστή ή να περιορίσει τις δραστηριότητές του αποκλειστικά στο να δανείζει σε τέτοιους ανθρώπους. Η πώληση των αγαθών σπάνια ήταν πλήρης και η μεγαλύτερη δυσκολία παρέμενε η προμήθεια πρώτων υλών, που μερικές φορές ήταν αδύνατον να μη διακοπεί. Αλλά ακόμα και σε τέτοιες περιπτώσεις, η ζημία του εμπόρου-ιδιοκτήτη των μηχανημάτων δεν ήταν σημαντική. Αυτό που άλλαξε τελείως τη σχέση του εμπόρου με την παραγωγή δεν ήταν η εμφάνιση της μηχανής καθ' εαυτή, αλλά η εφεύρεση περιπλοκών και άρα εξειδικευμένων μηχανημάτων. Αν και ίσα ίσα ο έμπορος εισήγαγε την νέα οργάνωση της παραγωγής —γεγονός που καθόρισε την όλη πορεία του μετασχηματισμού— η χρήση πολύπλοκων μηχανημάτων και εγκαταστάσεων απαίτησε τη δημιουργία εργοστασίων και, συνακόλουθα, αλλοίωσε την ισορροπία της σχέσης εμπορίου και βιομηχανίας, καταφανώς προς όφελος της τελευταίας. Η βιομηχανική παραγωγή έπαψε να λειτουργεί ως εξάρτημα του εμπορίου, και περιέκλειε πια μακροπρόθεσμες επενδύσεις και ανάλογα ρίσκα. Όσο δεν διασφαλιζόταν η απρόσκοπτη παραγωγή α-

γαθών, τέτοια ρίσκα δεν ήταν εφικτά για τον επενδυτή.

Όσο, όμως, γινόταν πολυπλοκότερη η βιομηχανική παραγωγή, τόσο αύξανε ο αριθμός των στοιχείων της βιομηχανίας, που η προμήθειά τους έπρεπε να διασφαλισθεί. Από αυτά, τρία ήταν κεφαλαιώδους σημασίας: η εργασία, η γη και το χρήμα. Σε μία εμπορική κοινωνία, υπήρχε μόνον ένας τρόπος οργάνωσής τους: να καταστούν διαθέσιμα προς πώληση. Επομένως, έπρεπε να οργανωθούν για να πουλιούνται στην αγορά, δηλαδή σαν εμπορεύματα. Η επέκταση του μηχανισμού της αγοράς στην εργασία, τη γη και το χρήμα, υπήρξε η αναπόφευκτη συνέπεια της εισαγωγής των εργοστασίων σε μία εμπορική κοινωνία. Όλα τα στοιχεία της βιομηχανίας έπρεπε να προσφέρονται προς πώληση.

Αυτό συνδεόταν με την ανάγκη να υπάρχει ένα σύστημα αγοράς. Γνωρίζουμε πως σε ένα τέτοιο καθεστώς τα κέρδη διασφαλίζονται μόνον αν εξασφαλίζεται η αυτορύθμιση δια μέσου της ύπαρξης αλληλένδετων ανταγωνιστικών αγορών. Καθώς η ανάπτυξη των εργοστασίων αποτελούσε μέρος της διαδικασίας αγοράς και πώλησης, η εργασία, η γη και το χρήμα έπρεπε να μετατραπούν σε εμπορεύματα για να διασφαλισθεί η απρόσκοπτη παραγωγή. Βέβαια, δεν θα μπορούσαν πραγματικά να μετατραπούν σε εμπορεύματα, καθώς δεν παράγονταν για να πουληθούν στην αγορά. Αλλά ο μύθος της εμπορευματοποίησής τους κατέστη η οργανωτική αρχή της κοινωνίας. Από τα τρία διακρίνεται ένα: «εργασία» είναι ο τεχνικός όρος που χρησιμοποιείται για τους ανθρώπους, εφ' όσον είναι υπάλληλοι και όχι εργοδότες· συνάγεται ότι, εφ' εξής, η οργάνωση της εργασίας θα άλλαζε παράλληλα με την οργάνωση του συστήματος της αγοράς. Αλλά καθώς η οργάνωση της εργασίας είναι απλώς μία άλλη περιγραφή του τρόπου ζωής των απλών ανθρώπων, αυτό σημαίνει πως η ανάπτυξη του συστήματος της αγοράς θα συνοδευόταν από μία αλλαγή στην οργάνωση της κοινωνίας. Τελικά, η ανθρώπινη κοινωνία είχε καταστεί εξάρτημα του οικονομικού συστήματος.

Επανερχόμαστε στις παράλληλες ιστορίες των ζημιών που προκάλεσαν οι περιφράξεις στην αγγλική ιστορία, και της κοινωνικής καταστροφής που ακολούθησε την Βιομηχανική επανάσταση. Έχουμε επισημάνει ότι, κατά κανόνα, βελτιώσεις επιτυγχάνονται με αντίτιμο την κοινωνική αποδιάρθρωση. Αν αυτή προσλάβει μεγάλες διαστάσεις, τότε η κοινότητα υποκύπτει στο μοιραίο. Οι Τυδώρ και οι πρώτοι Στιούαρτ γλίτωσαν την Αγγλία από την τύχη της Ισπανίας, ρυθμίζοντας την ταχύτητα και την έκταση της αλλαγής ώστε αυτή να καταστεί ανεκτή, και παροχετεύοντας τα αποτελέσματά της σε λιγότερο καταστροφικές απολήξεις. Τίποτε, όμως, δεν έσωσε τον αγγλικό λαό από τον αντίκτυπο της Βιομηχανικής επανάστασης. Η τυφλή πίστη στην αυθόρμητη πρόοδο είχε κυριεύσει τον νου των ανθρώπων, και οι πιο φωτισμένοι πίεζαν για απεριόριστη και ανεξέλεγκτη κοινωνική αλλαγή, με θρησκευτικό φανατισμό. Οι συνέπειες στη ζωή των ανθρώπων είναι φρικτές, ξεπερνούν κάθε προσπάθεια περιγραφής. Πράγματι, η ανθρώπινη κοινωνία θα βάδιζε στην εξολόθρευση, αν

δεν υπήρχαν προστατευτικές αντιδράσεις, που περιορίζαν τη δράση αυτού του μηχανισμού αυτοκαταστροφής.

Η κοινωνική ιστορία του 19ου αι. υπήρξε, επομένως, το αποτέλεσμα μιας διπλής κίνησης: η επέκταση της οργάνωσης της αγοράς για τα γνήσια εμπορεύματα, συνοδεύθηκε από έναν περιορισμό για τα πλασματικά. Ενώ από τη μία οι αγορές κατέκλυσαν την υφήλιο και η ποσότητα των διατιθέμενων αγαθών προσέλαβε απίστευτες διαστάσεις, από την άλλη ένα δίκτυο μέτρων και πολιτικών ενσωματώθηκε σε ισχυρούς θεσμούς, που είχαν σχεδιαστεί για να ελέγξουν τη δράση της αγοράς σε σχέση με την εργασία, τη γη και το χρήμα. Ενώ η οργάνωση παγκοσμίων αγορών εμπορευμάτων, κεφαλαίων και νομίσματος, υπό την αιγίδα του διεθνούς κανόνα του χρυσού, έδωσε μία πρωτοφανή ώθηση στον μηχανισμό των αγορών, αναδύθηκε ένα βαθιά ριζωμένο κίνημα αντίστασης στις καταστροφικές συνέπειες μιας οικονομίας υπό τον έλεγχο της αγοράς. Η κοινωνία αυτοπροστατεύτηκε από τους κινδύνους που ήταν εγγενείς στο σύστημα της αυτορυθμιζόμενης αγοράς — αυτό αποτελεί ένα βασικό χαρακτηριστικό γνώρισμα της ιστορίας της περιόδου.

o this is like For can't (Gordon)
Burchell

85: πολεοδομία: development ιδιοκτησία φυσικό και κοινωνικό κεφάλαιο